

Mií dáppe

Servodatmáhttu & Geografija 3

5.-7. cehkiide

Heidi Guttorm Einarsen • Svein Nordsletta

ČállidLágádus

Mii dáppe

Servodatmáhttu
& Geografiija

3

5.-7. cehkiide

ČálliidLágádus – ForfatternesForlag – Authors'Publisher

Pb 140, NO-9735 Kárašjohka – Karasjok
Fanasgieddi, NO-9845 Deatnu – Tana

poasta@calliidlagadus.org
post@forfatternesforlag.org
post@authorspublisher.org

Neahttagirjegávpi – Nettbokhandel – www Book Store

www.calliidlagadus.org

ČálliidLágádusa doaimmahusgoddi

Harald Gaski, *mag.art., 1. amanuensa*
Aage Solbakk, *cand.philol., historihkár*
Vuokko Hirvonen, *phil.dr., professor*
Lena Kappfjell, *cand.philol., dutkanassisteanta*
Torkel Rasmussen, *dr.philos., journalistihka lektor*
Mikael Svonni, *phil.dr., professor*
John T. Solbakk, *cand.philol., dokumentarista*

Dán almmuhusa bargguid suodjalit vuoignaduodjelága njuolggadusat. Almmuheaddji ja vuoigatvuodaoamasteaddjiid sierra lobi haga ii oaččo dán buktaga mánget dahje geavahit viidát go maid láhka suovvá.

Norgga Sámediggi lea juolludan doarjaga almmuhit girjji.

(©) Čálligovvejeaddjit ja ČálliidLágádus 2015
Ovdasiiddu govat: Liv Engholm/turgleder.com ja Shutterstock
Mañesiiddu govva: Fank Martin Ingilæ
Gráfalaš barggus vástida Britt Hansen
Deaddilan: Wasa Graphics oy, Vaasa, Finland
ISBN 978-82-8263-134-1

Heidi Guttorm Einarsen • Svein Nordsletta

Mii dáppe

**Servodatmáhttu
& Geografija**

3

5.-7. ceškiide

ČállidLágádus

Sisdoallu

Servodatmáhttu 7

Sámi servodaga válđoiesvuodat 9

Dán oasis oahpat	9
Sámit – eamiálbmot	10
Luondduealáhusat	11
Duodji	12
Sámeigiella	13
Sámi máilmmigovva ja luondduosku	14
Sámi servodat rievda	17
Identitehta ja kultuvra	17
Kultuvra	19
Máŋggakultuvrralaš servodat	20
Kultuvrralaš symbolat muitalit	
ollu olbmo birra	21
Sámi servodat rievda	22
Identitehta ja kultuvra	23
Bargobihtát	24

Media fápmu 27

Dán oasis oahpat	27
Mii lea media ja gávpemedia?	28
Mii lea máinnus,	
ja mo dat váikkuha olbmuid?	30
Mo šaddá máinnus?	30
Máidnosiid gaskaoamit	30
Mo máinnus váikkuha?	31
Čiegus máinnus	32
Buvttaovddideapmi	32
Beakkálmaset máidnosiin	33
Áslakis lea juoga vuovdit	35
Mo gávpemedia govvida	
sohkabeallerollaid	41
Mo gávpemedia ja máidnosat	
váikkuhit min geavahandábiide	42
Bargobihtát	46

Ráddi ii buole okto 49

Dán oasis oahpat	49
Pubertehta	50
Ráhkásmuvvan	50
Ovttaseallin	54
Juhánis leat guokte áhči	55
Skihparoktavuohta	56
Ovttaseallin	58
Skihparoktavuohta	59
Bargobihtát	60

Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat 63

Dán oasis oahpat	63
Duhpát ja snuvssat	64
Alkohola	66
Mia beaivegirji	68
Narkotihkka	71
Bargobihtát	74

Ovttas buoridit máilmmi 77

Dán oasis oahpat	77
ON	78
Manne ON?	80
Olmmošvuoigatvuodaid konvenšuvdna	81
ILO konvenšuvdna nr. 169	83
ONa Dálkkádatpanela	85
NATO	90
WTO	91
OECD	92
EFTA/EEO	92
Máilmmiviidosas eamiálbmogiid	
organisašuvnnat	92
Máilmmiviidosas humanitára	
veahkkeorganisašuvnnat	96
Bargobihtát	100

Geografiija 103

Go mii geografiijain bargat, de mii vástidit gažaldagaid:	103
--	-----

Luondduresurssat ja ealáhusat 107

Dán kapihttalis oahpat:	107
Luondduresurssat	108
Luondduresurssat Norggas	109
Odasmahttiresurssat, II-odasmahtti- resurssat ja olmmošlaš resurssat	110
Ealáhusat	112
Ealáhusat rivdet Norggas	113
Bargobihtát	118

Ássan čuovvu resurssaid 121

Dán oasis oahpat ...	121
Ássan Norggas	123
Gávpogat	125
Čoahkkeássan ja biedggos ássan	125
Ássan rievda	130
Bargobihtát	132

Buvttadeapmi ja geavaheapmi 135

Dán oasis oahpat...	135
Buvttadeapmi	137
Geavaheapmi	139
Ekovuogádagat	140

Mo váikkuha buvttadeapmi ja geavaheapmi luonddu ekovuogádagaide?	141
Mo sáhttit eastadit ja divvut luonddu- nuoskkideami?	144
Bargobihtát	150

Máilmmi resurssaid geavaheapmi 153

Dán oasis oahpat...	153
Importeret ja eksporteret	154
Makkár resurssaid importere Norga olgoriikkain, ja mo mii daid geavahit?	154
Bargobihtát	160

Báhtareaddjit 163

Dán oasis oahpat...	163
Mii lea báhtareaddji?	164
Manne olbmot báhtarit?	164
Muhtin báhtareaddjit bohtet Norgii	165
Leat báhtareaddjin Norggas	167
Bargobihtát	170

MUN

NATO
BORGGUHIT
WTO
SIGAREAHTTA
BÁHTAREADDJIT
ILO
OECD
RÁHKESVUOHTA
OVTTASEALLIN
KULTUVRA
JUHKA
LUONDDUEALÁHUS
VUOGATVUODAT
ALKOHOLA
IDENTITEHTA
DUODJI
NARKOTIHKKA
USTIBAT
ON
EAMIÁLB MOT
HOMOFIILA
VEAHKEHIT
SÁMEGIELLA
SÁMI
BIFIILA
SKIHPÁRAT

Servodatmáhttu

Mii fertet oahppat guhtet guimmiineamet. Mii han oainnat buohkat leat ovttas dán máilmmis. Mii fertet oahppat guhtet guimmiineamet ja veahkehit guhtet guimmiideamet. Jos mii eat oahpa guhtet guimmiineamet eat ge veahket guhtet guimmiideamet, de leat dubmejuvvon.

Čurges Goaskin – Grey Eagle – Ken Jackson. Davvi Amerihká álgoálbmogiidda gullevaš.

Servodatmáhttu lea máhttu dan servodaga birra gos mii eallit, ja mo mii galgat láhčit dili nu ahte sáhttit eallit soabalaččat ovttas. Mii leat buohkat miellahtut iešguđet servodagain. Danne lea dehálaš ahte mii háhkat dieđuid daid birra. Mii dárbbasit ságastit ja gullat earáid oaiviliid servodaga áššiid birra. Muhtimin mii dárbbasit lohkat áviissaid, neahttasiidduid ja girjiid dahje geahččat TV ja guldalit radio. Dalle mii oahppat ja oažžut ođđa jurdagiid, ja sáhttit árvvoštallat mii lea buoremus buohkaide.

Servodatmáhttu lea eambbo go máhttit ja diehtit. Servodatmáhttu lea maiddá beroštit. Mii galgat beroštit alddámet, go mii leat árvvolaččat, muhto maiddá galgat beroštit ja váldit vuhtii earáid geaiguin mii eallit ovttas, go sii leat maid árvvolaččat. Buohkain lea ovddasvástádus geahččat bearrái ahte sii geaiguin mii ovttas eallit, dovdet oadjebasvuoda ja buorrevuoda.

Dán girji servodatfága oasis beasat lohkat ja oahppat sámi servodaga válđoiešvuodaid birra, identitehta ja kultuvrra birra, media fámu, nuorravuodaáiggi, gárrenmirkkuid, neahttaservodagaid birra ja dan birra mo máilmmi riikkat barget ovttas.

Sámi servodaga váldoiešvuodát

Dán oasis oahpat

- Sámi servodaga váldoiešvuodaid birra
- Mii lea identitehta
- Mii lea kultuvra
- Mo mii čájehit iežamet identitehta ja kultuvrra

Eatnamis eatnama láhkái

eiseválddit

sii geat mearridit riikkas

ásahan

bidjan, mearridan

ásaiduvve

bohte ja orrugohhte

historjjálaš

dološ áiggiid rájes

joavkooktavuođa

gullevašvuodadovddu

máttuid

*sii geat leat min guovlluin
eallán ovdal min*

Buot servodagain leat muhtin iešvuodát mat eai gávdno eará servodagain. Sámi servodagas leat muhtin iešvuodát mat eai gávdno eará servodagain. Sis leat iežaset árbevierut, eallinvuogit, giella ja historjá. Dan dihte go sámi servodagas leat uhccán olbmot ja go sii leat gullevaččat njealji riikii, de muhtimat ballet ahte árbevierut, eallinvuogit ja giella nohket ja jávket. Davviriikkaid **eiseválddit** leat **ásahan** sierra lágaid ja njuolgadusaid mat suodjalit sámi eallinvugiid ja árbevieruid, vai dat eai noga ja jávkka.

Sámit – eamiálbmot

Sámit leat Davviriikkaid ja Eurohpá áidna eamiálbmot. Eamiálbmot leat olbmot geat ásse muhtin geográfalaš guovllus ovdal go eará álbmogat bohte. Sii leat guhkes áiggiid čađa ovddidan iežaset eallinvugiid, birgenlági, servodagaid ja kultuvrra. Dađistaga **ásaiduvve** eará álbmogat ja válde fámu sin guovlluid badjel. Amas álbmoga **eiseválddit** bággejedje sámiid iežaset oskku, giella ja dábiid guođdit. Dasa lassin vel válde sámiin eatnamiid ja guovlluid ja gohčodedje daid sin. Dát gohčoduvvo koloniseremin, ja dat lea dáhpáhuvvan ollu eará máilmmi eamiálbmogiidda maiddái.

Sámit dovdet **historjjálaš joavkooktavuođa** iežaset searvevuhtii ja kultuvrii. Sis lea eará giella ja kultuvra go sis geat dál ráđđejit dáid riikkain. Sii vigget ealáskahttit, doalahit ja ovddidit **máttuid** kultuvrra ja giella. Ollugat leat koloniserema geažil massán gielaset, identitehta, ja eatnamiid ja daid riggodagaid.

Luondduealáhusat

Sámit leat luondduálbmot. Dat mearkkaša ahte sii leat álgoáiggiid rájes oahppan iežaset luondduguovlluin **atnit ávkki**. Luonddus leat viežžan sihke biepmu, biktasiid ja ávdnasiid maid dárbbášedje. Borramuššan ledje sin guovlluid eallit, guolit, lottit, muorjijt ja šattut. Biktasiid dahke elliid náhkiin, ja ávdnasiid dahke muoras, ruohttasiin, čorvviin, dávttiin, ulluin ja geađggis.

Boazodoallu lea erenoamáš ealáhus maid dušše sámit ja eará davviguovlluid eamiálbmogat hálddašit ja máhttet. Dat gávdnodušše davviguovlluin. Dađistaga leat luondduealáhusat rievdan ja heivehuvvon otná eallinvuohká. Luondduealáhusa bargiin ferte leat stuorra beroštupmi ja dáhttu bargat ealáhusas. Muhtimat oahppagohtet ja hárjehallagohtet mánnán jo bargat ealáhusas. Dán láhkai sii sáhttet ealáhusa fievrridit bures ja **máhtolaččat**.

atnit ávkki
ávkkástallat

máhtolaččat
čehpet

Boazodoallu lea sámi luondduealáhus.

reaidduid
fievrruid ja ássansajiid

Duodji

Duodji lea luondduealáhus. Dat lea dahkat ávdnasiid ja reaidduid maid olbmot dárbbasit ja geavahit beaivválaš eallimis. Sámit leat luondduávdnasiiguin duddjon visot maid sii dárbbasedje beaivválaš birgemii. Sii geavahedje náhkiid, muora ja muorraosiid nugo beassi ja ruohttasiid, čoarvvi, dávttiid ja ulluid.

Otne ain ollugat duddjorit biktasiid ja ávdnasiid ávkin, muhto ollugat maiddái dušše vuovdimassii, čiknan ja čájáhussan. Muhtimat duddjorit smávvađuidd nu mo niibbiid, guvssiid ja dorkkaid. Muhtimat duddjorit stuorra **reaidduid** nugo fatnasiid, reagaid ja huksejit gođiid.

Ullogahpirat.

Sámegiella

Sámegiella lea sámiid iežaset giella. Dat sierrana áibbas riikkaid váldogielain. Sámegielas leat ollu sánit mat muitalit luonddubargguid, **duovdagiid** ja **girjáivuoda** birra. Sámegielas leat ollu iešguđetlágan suopmanat. Suopmanat šadde go sámit guhká ásse **biedgguid**. Sámegiella lei guhká dušše njálmmálaš giella. Ollu máidnasat leat áiggiid čađa muitaluuvvon dollagáttiin, lávuin ja godiin. Nu dat leat seilon **buolvvas** bulvii gitta otnáži.

Dađistaga go servodat rievddai, de muhtimat dahke sámegielas čállingiela. Dalle sáhtii dan lohkat ja olbmot ohppe čállit sámegiela. Dan rájes leat ollu máidnasat ja muitalusat čállon. Dál sáhttit mii máidnasiid ja muitalusaid oahppat ja lohkat, jos vel eat šatta ge dollagáttis čohkkát ja gullat daid. Sámegiella oidno ja gullo sihke TV:s ja radios, ja ollu čállagiid ja girjiid sáhtta lohkat sámegillii. Ohppiin lea dál **vuoigatvuohta** oahppat sámegiela lohkat ja čállit skuvllas, ja oahpahusa oažžut sámegillii. Juste nu mo don dál dagat.

duovdagiid

luonddunamahusat nu mo várri, leahki, čohka

girjáivuoda

máŋggabealatvuoda

biedgguid

iešguđet guovlluin, sierra

buolvvas

olmmošgearddis

vuoigatvuohta

riekti

Bovtsen mierahe

Saemien leah iktešh bovtsen mierahe aarpine áádtieme.

Saemien vuerien mierahe galkin maanaš staeriesmieraheste jýorehtsem áádtioeh. Baemien aachtjeben mieraheste jýorehtsem áádtioehin. Neahtioeh jis tjiđtjeben mieraheste jýorehtsem áádtioehin, — jálh eevre orre mierahe.

Mohte muvhtene gujht eejhtegh neahtioeh aaj aachtjeben maadtoen mieraheste jýorehtsem vedtioehin.

Aarjelhsaemiej luvnie galkin baemien aachtjeben staeriesmierahe eepedh jil neahtioeh jis tjiđtjeben. Jil daamtemes lin abpe fuelhkien mierahe aachtjen jálh tjiđtjen maadtoen mieraheste jýorehtsem.

Jeatjah leahkine jis idtjin dan vihties laakan dan vuerien mierahe mieraheste. Mohte dah aaj utniejin hijven jis abpe fuelhkien mierahe maadtoen staeriesmieraheste. Nimhtie aelhkebe vueriedh jil joekedidh man sijten bovtsen.

Maehdedh mieraheste jil mierahe maehdeles ároddh lea vihties baatsioeh. Tjoevere buektiehtidh jiltse jil fuelhkien mieraheste vueriedh jil eensilaakan mieraheste, juktie mierahe lea eevre goh almetjen jiltse nommem vááinesasse biejedh.

Jeatjah vihties biehtem hov lea buektiehtidh mierahe buektiehtidh jeatjah almetje, jil aaj bieredh magkerh mierahe kraamas sijtine leah.

Sámi máilmmigovva ja luondduosku

Sámit leat áiggiid čađa ovddidan iežaset jurdagiid ja máidnasiid mat čilgejedje mo eana, albmi, olbmot ja eallit leat šaddan. Muhtin daid máidnasiin ain otna sáhttit lohkat ja oahppat. Vuosttaš sámiide lei luondu hui dehálaš. Doppe sii vižže buot maid dárbbasedje dasa ahte eallit ja birget. Danne leat sii bálvalan luondduipmiliid ja oaffaruššan daidda. Dan sii dahke vai luondu attii sidjiide fas dan maid dárbbasedje dasa ahte birget eallimis.

Olbmot ain otna bálvalit luondduipmiliid.

Luohti ja juoigan

Juoigan lea erenoamáš sámi **musiserenvuohki** mii ii gávdno eará servodagain. Olmmoš gii áigu oahppat juoigat, ferte oahppat sus gii dan máhtta. Luohti lea dego bieggaháje **árja** mii boahká ja manná, ja das ii leat álgu ii ge loahppa. Dat boahká sutnje gii juoigá, ja jávká fas. Juoigit juiget mitalusaid, olbmuid, ealliid dahje **luondduguovlluid**. Das sáhttet leat sánit ja **dajahusat**, muhto eai álo leat.

Muhtin luodit leat hui boarrásat ja son gean juoigá, sáhtta leat áigá jo jápmán. Sánekeahtes luđiin sáhtta dovdat morraša, ilu, movttetvuoda, vaši dahje ráhkkesvuoda. Dál ollu juoigit ja musihkkárat seaguhit árbevirolaš luđiid **čuojanasaiguin** ja eará **musihkkašlájaguin**.

Nils Rune Utsi seaguha luđi ja ráppema.

musiserenvuohki

vuohki mo musihka dahkat ja ovdanbuktit

árja

energiija

luondduguovlluid

guovlluid luonddus, omd. vuopmi dahje johka

dajahusat

sánit, teaksta, cealkagat

čuojanasaiguin

juoga mainna čuojaha, omd gitára dahje njurggonas

musihkkašlájaguin

musihkkavugiin omd. rock, jazz, country, viissat, lávlagat

Sol Angelica Kråik Bergstrøm
mearkumin misiid. Santi Sijte.

Soffá Solbakk čuoldimin.
Deanu Kulturskuvla.

Sámi servodat rievdá

Juohke servodat rievdá. Dan dahká maiddáí sámi servodat. Sámi servodat mii álggus lei, ii leat seammalágan go dat sámi servodat mii otna doaibmá. Dat lea rievdan ja dađistaga ain rievdá, muhto datte bistá.

Servodat rievdá danne go servodahkii bohtet ja riegádit ođđa olbmot ja jurdagat. Sii ovddidit ođđa eallinvugiid ja hutket ođđa reaidduid ja teknologijja. Muhtimat ohcet amas servodagaid. Doppe **servvoštallet** eará álbmogiiguin ja ohppet ođđa vieruid ja dábiid. Sii heivehit ođđa vieruid ja dábiid iežaset eallindillái. Maiddáí amas guovlluin bohtet olbmot Sápmai ja ohppet sámegiela, duddjot, juoigat ja sámiid kultuvrra dovdat. Nu rivdet sámegiella, sámi kultuvra, duodji, luodit ja oba sámi servodat. Dat lea áibbas lunddolaš.

Muhtimat ballet ahte sámegiella, sámi eallinvuogit ja sámi **árbevirolaš máhttu** jávket. Jos sámit beroštit sámi servodaga iešvuodaid ealáskahttimis ja ovdáneamis, de dat eai jávkka, muhto rivdet ja **ođasmahttojit**.

Identitehta ja kultuvra

Olbmuid ovtastallan dahká servodaga, muhto juohke olbmos leat su **iešvuodát** ja su iežas oaivilat, beroštumit ja doaimmat dan servodagas.

Gii lean mun? Leat go jurddašan dan birra gii don leat? Don leat erenoamáš, ja ii oktage máilmmis leat nu mo don. Ii oktage leat vásihan juste dan seammá go don, ja ii oktage leat riegádan seammá iešvuodaiguin go don.

servvoštallet
ovttastallet

árbevirolaš máhttu
máhttu mii lea čuvvon sámiid don doložis. Sámit leat dan oahppan máttuin.

ođasmahttojit
šaddet ođđa

iešvuodát
makkár olmmoš lea: viššal, doaimmalaš, jođán, šiega, somá, sosiála, liekkus

oassálasttát
leat mielde

Identitehta

Don leat don, muhto don it leat okto. Mii gullat muhtin bear-rašii ja jovkui, mii ássat dihto guovllus ja mis leat iešguđet beroštumit ja doaimmat. Du iešvuodat ja luondu maid don ožžot go riegádit, guovlu gos don ásat, olbmot geaid deaivvat ja doaimmat maidda don **oassálasttát**, mearridit makkárin don šattat. Dat leat mielde huksemin du identitehta ja ráhka-deamen DU. Min identitehta lea čadnon servodatrollaide. Muhtimin leat skihpár, eará háve fas oahppi, ja muhtimin nieida dahje bárdni. Daid gaskkas mii lonuhallat mánggii beaivái. Iešguđet rollat gáibidit ahte mii dovdat daid vuordámušaid ja gáibádusaid.

Nuorehdiggi.

Kultuvra

Don leat riegádan ja šaddan bajás muhtin báikkis Sámis ja Norggas. Don várra ávvudat juovllaid seammá láhkai juohke jagi, geahčat oddásiid beaivválaččat, ja ovtastalat **skihpáriiguin** ja váhnemiiguin. Visot dieđuid, oskku, árbevieruid, **dáidaga**, giela ja **máhtolašvuoda** mii oahppat olbmuin geaiguin mii servvoštallat ja deaivvadit servodagas. Muhtin olbmuid mii deaivat ruovttuin, muhtimiid skuvllas ja earáid fas valáštallanjoavkkuin dahje **kultuvrralaš oktasašvuodain**.

Šaddá oadjebas dovdu go mii diehtit ahte mii gullat muhtin jovkui dahje oktasašvuhtii. Mii diehtit ahte **oktasašvuoda lahtut** áddejit dahje ipmirdit servodatáššiid seammá láhkai go mii. Dat lea min kultuvra.

Sámi teáhter lea sámi dáid-
da mas gullo sámeigiella ja
mas oidno sámi kultuvra.

skihpáriiguin
olbmáiguin

dáidaga
*čijat maid henget seinnii-
de, dahje maiguin čijadat
(govat, malerijjat, báccit,
duodji)*

máhtolašvuoda
čehppodaga

**kultuvrralaš oktasaš-
vuodain**
omd. teáhter, gurssat

oktasašvuoda
*servodaga, searvvi, čoakkal-
masa, ovtastumi*

lahtut
*sii geat leat mielde okta-
sašvuodas*

seammá árvosaččat
*dásseárvosačča, seammá
buori*

hállá
hupmá

Dáid olbmuid gaskkas leat vissásit
ollu gielat ja mánggalágan eallin-
vuogit, borranvierut ja gárvvut.

Mánggakultuvrralaš servodat

Mánggakultuvrralaš servodat lea dakkár servodat gos mánggalágan kultuvrrat, dábit, oskkut ja gielat doibmet bálddalaga ja seahkalaga. Mánát geat šaddet bajás guovtti dahje eanet kultuvrrain, ohppet eallit guktui kultuvrrain. Sii ohppet guokte dahje mánga giela, ja áddejit servodaga áššiid mángga láhkai.

Mánggakultuvrralašvuohta lea buorre ja stuorra riggodahkan olbmuide geat dainna besset šaddat bajás. Muhto mánggakultuvrralašvuohta sáhtta šaddat váttisvuohtan mánnái jos son dovdá ahte kultuvrrat, gielat ja eallinvuogit eai leat **seammá árvosaččat**. Dan sáhtta dovdat ovdamearkka dihte jos TV-sáddagat čájehuvvojit duššefal nuppi gillii, dahje ahte son givssiduvvo go **hállá** nuppi giela.

Kultuvrralaš symbolat mitalit ollu olbmo birra

Kultuvrralaš symbolat sáhttet leat mearkkat, govat, leavggat ja biktasat. Dávjá mii daid bokte čájehit iežamet identitehta ja gullevašvuoda, ja mii eat dárbbas mitalit ja čilget dan birra. Mánát geat šaddet bajás mánggakultuvrralaš servodagas, sáhttet válljet čájehit mánggaid kultuvrraid govaid ja symbolaid.

Maiddá gárvvut čájehit min gullevašvuoda.

Leavga lea symbola mii čájeha gosa mii gullat

Mii sáhttit mángga láhkai
čájehit iežamet identitehta.
Iphoneolgoš mas lea sámi
design.

**sámi servodaga válđoieš-
vuodat**

*iešvuodat muitalit mo sámi
servodat sierrana eará servo-
dagain*

biedġanan
hádjanan

ođasmahttimin
dahkat ođasin

ealáskahttimin
boktit geavahussii fas

ovttastalat
leat ovttas

Čoahkkáigeassu – Sámi servodaga válđoiešvuodat

Sámi servodat lea **biedġanan** viiddis guovlluide, ja sii leat eamiálbmogat sihke Norggas, Suomas, Ruotas ja Ruoššas. Jos vel leat ge biedġanan njealji riikii, de sis leat muhtin oktasaš válđoiešvuodat mat gávdnojit dušše dán servodagas. Ahte sámít leat eamiálbmot, sámi luondduealáhusat, duodji, luohiti, luondduosku ja sámegiella leat sámi servodaga válđoiešvuodat. Dat leat čuvvon olbmuid eallima dološ áiggiid rájes, ja dat leat rievdan servodaga rievdadusaid mielde.

Sámi servodat rievdá

Buot servodagat mat dál doibmet, leat ealli servodagat, ja danne dat rivdet. Sámi servodat lea ealli servodat gos leat sámít geat smihttet, ohppet, jurddašit, árvvoštallet ja digaštallet ja deaivvadit earáiguin. Danne dat maiddái rievdá. Politihkkárat ja olbmot geat beroštit sámi servodagas, leat mielde **ođasmahttimin** ja **ealáskahttimin** sihke duoji, luondduealáhusaid, luđiid, teknologiija ja sámegiella dađe mielde go servodat rievdá. Dalle dat maid rivdet ja bissut boahteáigái.

Identitehta ja kultuvra

Juohke olmmoš lea erenoamáš, ja ii oktage máilmmis leat nu mo juste don. Du iešvuodát maiguin don riegádit, ja lagaš olbmot du birra leat mielde hábmemin du. Don riegádat muhtin bearrašii ja stuorut ja johtigoađát lagašservodagas ja oaččut skihpáriid. Don dovddat gullevašvuoda dan báikái ja guvlui gos don ásat ja daid olbmuide ja skihpáriidda geaiguin don **ovttastalat**. Dis leat seammá áddejumiit servodatáššiide ja njuolggadusaide.

Visot dát lea mielde huksemin du identitehta ja kultuvrra. Ollugat šaddet bajás máŋgga kultuvrras. Sii sáhttet válljet identifiseret iešguđet láhkai. Dávjá mii čájehit iežamet kultuvrraid ja identitehta govaiguin, gárvvuiguin ja eará symbolaiguin.

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čeahkkáigeasu s. 22 ja vástit

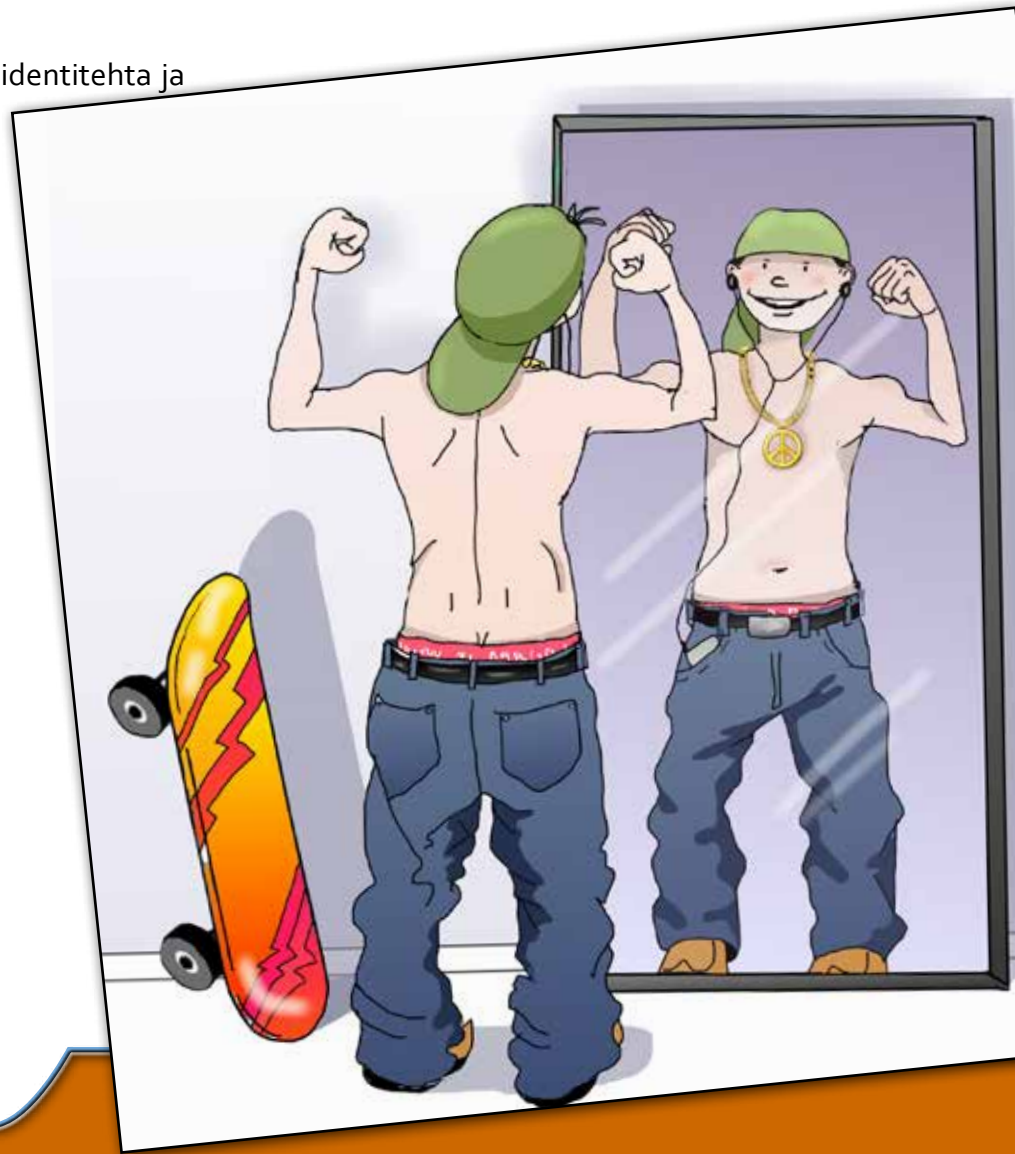
1. Namut njeallje servodatlaš válđoiešvuoda mat gávdnojit dušše sámi servodagas!
2. Manne rivdet servodagat?
3. Mo sáhttet sámi servodaga válđoiešvuodát **seailut**?
4. Mat leat mielde huksemin du identitehta ja kultuvrra?
5. Mo mii dávjá čájehit iežamet identitehta ja kultuvrra?

seailut

bissut, eallit

Dahkki

1. Govahala ahte don leat dán gándda/bárt-ni speajal. Don oainnát su juohke beaivve ja dovddat su oalle bures. Čále ja muital visot maid dieđát su identitehta ja iešvuodaid birra.

2. Digaštallet: Man láhkai sáhttit eastadit dahje hehttet ahte sámeigiella, duodji, sámi luonddu-ealáhusat ja juoigan eai noga ja jávkka? Geavahehket oassin digaštallamis čuovvovaš sániid ja doahpagiid:

Eamiálbmot, máttut, eastadit, váldoiešvuodát, ealáskahttinvuogit, lágat, servodat, kultuvra, rievdan, ovdáneapmi, servvoštallat.

Go digaštallá, de ferte iežas oaiviliid ovddas ákkastallat. Danne lea buorre vuđolaččat smiehttat ja čálistit maid ieš oaivvilda ja plánet maid áigu dadjat ovdal go digaštallan álgá. Astta guldalit dárkilit maid earát oaivvildit, soitet sis leat buorit jurdagat ja ákkat. Fuonášit ja cuiggodit earáid oaiviliid jallan, ii leat lohpi.

3. Lea go dus beana, dahje bussá? Vai diedát go muhtin beatnaga dahje bussá? Govahala ahte beana dahje bussá fáhkka lea jávkan. Daga jávkan-pláhkáha mas lea beatnaga dahje bussá govva/sárggus, ja čilge makkár dat lea oaidnit ja makkár iešvuodát das leat.

ealáskahttinvuogit
vuogit mo ealáskahttit

servvoštallat
leat ovttas, dahkat juoga ovttas

Dutki

Servodaga olbmot rivdet ja dađistaga rivdet maidái servodaga doaimmat. Ealáhusat rivdet go olbmot fuomášit ja geavahišgohtet ođđa teknologijja ja vugiid mo doaimmahit ealáhusa.

1. Dutket, lohket ja geahčadehket govaid, ja gávnahehket mo boazodoallu, šibitdoallu, guolásteapmi ja duodji doibme dolin. (Dolin lea 100 jagi ovdal dan áiggi mas mii dál eallit.)
2. Leat go din guovllus duojárat, boazosámit, guolásteaddjit dahje eanadoallit? Mannet jearahallat ja čuovvut sin barggu muhtin áigge! Man láhkai leat omd. boazodoallu, šibitdoallu, duodji dahje guolásteapmi rievdan doložis otnázii?

Media fápmu

Dán oasis oahpat

- Mii media ja gávpemedia lea
- Mii máinnus lea
- Mo máinnus váikkuha millii ja jurddašeapmái
- Mo gávpemedia váikkuha min vuordámušaide, nissoniidda ja albmáide/dievdduide
- Mo gávpemedia váikkuha min geavahandábiide ja ruhtadillái

Dihitet go?

... ahte Norggas leat golbma stáhtafápmoásahusa.

Dat leat stuorradiggi (láhkaaddi fápmu), ráđđehus ja gonagas (láhkačuovvuleaddji fápmu) ja duopmostuollu (dubmejeaddji fápmu). Muhtimat gohčodit media njealját stáhtafápmoásahussan.

Manne nu, jáhkát don?

skihpáriiguin
olbmáiguin

Mii lea media ja gávpemedia?

Media lea latiinnalaš sátni ja mearkkaša: *Gasku*. Dat leat TV, radio, áviissat, girjjit, bláđit, áigečállagat, smartphone, DVD, blu-ray, e-girjjit, sosiála neahttabáikkat ja eará neahttasiiddut. Visot dát leat oassin min eallimis, iđidis gitta eahkedii, juohke beaivvi. Maiddái dát girji lea media.

Media bokte mii oažžut dieduid maid dárbbasit ja oahppat ođđa áššiid. Media čuvge olbmuid áššiid mat eai leat nu buorit servodagas, ja maid politihkkárat fertejit divvut. Dat lea muhtinlágan vákta mii geahččá bearrái ahte politihkkárat čađahit dan maid leat lohpidan. Jos olbmot vásihit eahpevuoiggalašvuoda servodagas, de mediat mitalit dan birra. Mii sáhttit gulahallat ja juogadit govaid, musihka ja dieduid **skihpáriiguin** geat ássat nuppe geahčen máilmmi. Mii sáhttit geahččat TV ja filmmaid goas midjiide heive. Mii sáhttit dingot ja oastit gálvvuid maid eat fidne iežamet guovllus.

Muhtin mediat čájehit máidnosiid, filmmaid ja TV-ráidduid main sii dinejit ollu ruđa. Dat leat *gávpemediat*. Gávpemediat leat fámolaččat ja sáhttet garrasit váikkuhit dasa mo mii árvvoštallat ja oaidnit máilmmi. Dat sáhttet váikkuhit dasa mo mii gárvodit, mo mii láhttet ja makkár gálvvuid mii oastit.

Heltekost

Som del av en aktiv hverdag med variert og sunt kosthold bidrar protein og kalsium i melk til å styrke og fornye muskler og bein.

buktaga

Buvtta-buktagat (produkta) leat ávdnasat maid fitnodagat ovddidit ja ráhkadit vuovdemassii. Buvttavuovdima bokte sii dinejit ruđaid. Buvtta sáhtta leat omd biila, peanna, šukuláda, dihtor, biktasat, shampo dahje buot ávdnasat maid mii geavahit beaivválaččat

máinnusdahkki

son gii ráhkada/hábme máidnosa

ulbmiljoavkkus

joavku gii galgá fuomášit ja dovddagoahtit buktaga. dat sáhtta leat: nuorat, albmát, nissonat, boarrásat, nieiddat, gánddat/bártnit, mánát

gaskaomiid

reaidduid

gálvvu

buktaga, ávdnasa

Mii lea máinnus, ja mo dat váikkuha olbmuiide?

Máinnus lea almmuhus mii čájeha olbmuiide muhtin **buktaga** maid fidne oastit. Máidnosiid sáhttit lohkat, gullat ja oaidnit juohke medias. Dat oidno ja gullo TV:s ja rádios, bláđiin, áviissain ja interneahatas.

Mo šaddá máinnus?

Fitnodat mii áigu vuovdit buktaga, gávdná muhtin máinnusfitnodaga dahje **máinnusdahkki**. Máinnusdahkki pláne mo son galgá oažžut olbmuid oastit dán gálvvu. Son árvvoštallá buktaga ja dan mielde mearrida geat leat buktaga **ulbmiljoavkkus**. Heive go buvtta nuoraide, eamidiidda, bearrašiid-da vai vuorasalbmáide? Dasto son hábme teavstta dahje dajahusaid mat muitalit eambbo buktaga birra. Loahpas son mearrida galgá go máinnus oidnot ja gullot TV:s ja rádios, vai galgá go bláđiin, áviissain, seinniin ja interneahatas almmuhuvvot.

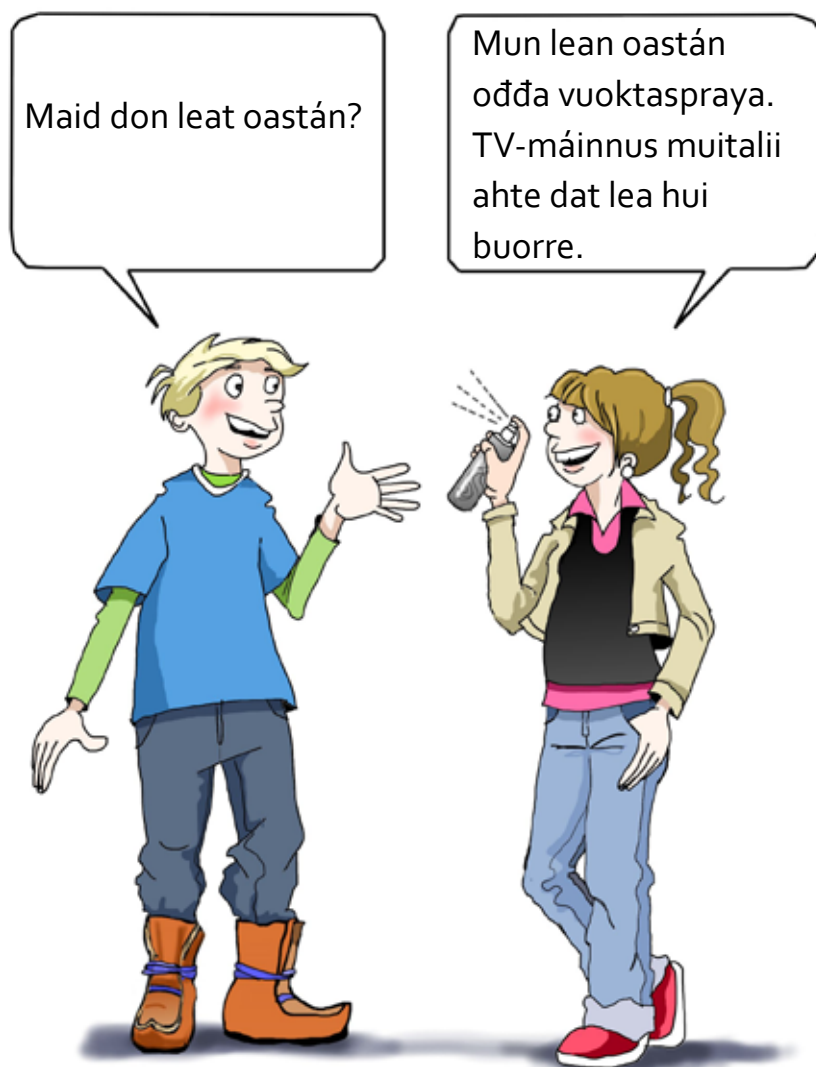
Máidnosiid gaskaoamit

Máinnusdahkkat geavahit iešguđetlágan **gaskaomiid** jáhkíhit olbmuid ahte sii dárbbášit **gálvvu** man sii máinnustit. Sii hábmejít logo, nama ja musihka mii geasuha juste dan ulbmiljoavkku masa buvtta lea jurddašuvvon. Olbmot geat máidnosis geavahit buktaga, dahje leat máidnosa neavttárat, leat čábbát, šođbadat ja movttegat. Govat leat ivdnái, čalbmáičuohccit, hirpmástuhttit ja / dahje suohttasat. Dieđut buktaga birra almmuhuvvojít posiitiiva sániiguin nu go dearvvašlaš, ođđa, vuogas, nanus, geahpas ja linis.

Mo máinnus váikkuha?

Máidnosat váikkuhit min mielaide nu ahte mii oastit buktagiid. Máinnusfitnodagat dihtet ahte ollu nuorat ja maiddái rávisolbmot háliidit geavahit seammá buktagiid, ja niegadiť šaddat seammaláganin go dat movttegis čáppa, šodbes olbmot geat máidnosiin oidnojit. Dán láhkai máinnusfitnodagat ja **gálvobuvttadeaddjit** dinejit ruđa.

gálvobuvttadeaddjit
sii geat ráhkadiť gálvvuid/
buktagiid

Čiegus máinnus. Daniel Craig, gii neaktá dovddus James Bond, čájeha dás muhtin giehtadiimmu mearkka.

buvttaovddideapmi

ovddidit, fuomášahttit dahje čájehit buktaga dahje produvtta gehččiide

ilbmat

boahtit, čájehuvvot

lahkagovaid

zoomejuvvon govat, govat lahka

premieara

vuosttaščájálmas

Čiegus máinnus

Go mii geahččat máidnosa dahje lohkat almmuhusa, de mii dábálaččat diehtit ahte dát lea máinnus. Mii diehtit ahte almmuhus dahje máinnus lea ráhkaduvvon váikkuhan dihte min oastit feara maid nu. Dalle mii diehtit ahte mii sáhttit válljet, galgat go diktit iežamet oasuhuvvot.

Muhto gávdno maiddái máinnus maid gohčodit čiegus máinnusin. Go máinnus lea čihkkon, de mii eat dovdda dan máinnusin. Mii eat smiehta ahte muhtimat vigget váikkuhit min. Dalle lea mealgat álkit jáhkkit maid máinnus muitala. Gávdnojit mánnggalágan čiegus máidnosat, muhto erenoamážit buktagat maid ii leat lohpi máinnustit, leat dávjá čihkkon.

Buvttaovddideapmi

Stuorra fitnodagat sáhttet máksit miljovnnaid kruvnnuid vai besset geavahit iežaset buktaga TV-prográmmas dahje filmmas mii ii leat máidnosis sáhka. Dovddus filmmat maid birra buohkat hállet ja vurdet **ilbmat** kinos, ovdamearkka dihte James Bond filmmain, oaidnit dávjá **lahkagovaid** rusttegiin maid James Bond geavaha. Dat sáhttet leat govvaapparáhta, mátketelefovdna, biila, dihtor dahje juhkamuš man son juhká filmmas. Buktaga namma dahje logo oidno čielgasit. Sii geat ráhkadit buktagiid, leat máksán filbmadahkkái vai čájehit sin buktaga. Dat gohčoduvvo *buvttaovddideapmin*. Mii geat geahččat filmma, eat smiehta dát lea máinnus.

Dákkár buvttaovddideapmi lea oalle dábálaš TV-ráidduin ja filmmain mat čájehuvvojit miehtá máilmmi. Dutkan čájeha ahte buktagat mat leat oidnon dovddus kinofilmmain ja TV-ráidduin, leat bures vuvdon dalá manjá **premieara**.

Beakkálmaset máidnosiin

Beakkán valáštallit leat dávjá *sponsejuvvon* ovttá dahje mángga fitnodagas. Sii ožžot ruđaid fitnodagain vai geavahit fitnodaga rusttegiid dahje biktasiid main fitnodaga logo lea oidnosis. Dávjá dahket fitnodagat **soahpamušaid** olles joavkkuiguin. Dalle fertejit buot valáštallit dan joavkkus geavahit **fitnodatmearkkaid** biktasiin.

Sponsen lea oalle čielga máinnusvuohki maid ollugat dovdet. Muhto beakkálmaset sáhtta geavahit mángga láhkai máidnosis. Beakkálmaset ja **bivnnuhis olbmot** sáhttet ovdamearkka dihte oažžut **nuvttá** buktagiid fitnodagain. Ollugat sis geat háliidit leat seammalárganat go sii, ostet danne seammalárgan buktagiid.

Beakkálmaset

olbmot geat dávjá oidnojit mediain, ja geaid buohkat «dovdet»

soahpamušaid

šiehtadusaid, kontrávttaid

fitnodatmearkkaid

logoid

bivnnuhis olbmot

olbmot geaidda ollugat liikojit, ja geain lea alla stáhtus servodagas, ja geat leat ollán dahje nákcen, dahje bargan juoidá erneoamaš bures

nuvttá

eai dárbbas máksit daid ovddas

Dihtet go?

Norggas ii leat lohpi máinnustit buktagiid mat leat jurddašuvvon mánáide.

Dáhpáhuvvá maid ahte máinnusdahkkit dutket nuoraid-joavkkuid. Sii háliidit gávnnahit geat leat nuoraidjoavkkuid jođiheaddjit. Bivnnuheamos jođiheaddjit dáid joavkkuin sáhttet oažžut valáštallanbiERGasiid, gárvvuid dahje mátketelefovnna nuvttá. Dáinna lágiin sii ožžot earáid oastit seammalágan biERGasiid dahje telefovnna. Muhto sii gal diedđusge ieža fertejit daid oastit!

FÁKTÁSTOBE – MÁINNUS

- * **Máinnus ja márkanastin galgá oažžut olbmuid oastit dihto buktaga.**
 - Bajilčállagat ja govat mat ožžot olbmuid bisánit ja geahčastit (čalbmáičuohcci)
 - Leaikkastallan, suohtastallan
- * **Sii geat galget márkanastit buktaga, ráhkadit plána.**

Dalle sii mearridit

 - geaid galget sii olahit (ulbmiljoavku)
 - maid háliidit mitalit (diehtu)
 - gos áigot máinnustit (makkár máinnuskanálain)
- * **Máinnus geavaha iešguđetlágan gaskaomiid váikkuhit olbmuid:**
 - Buktaga namma ja logo maid ulbmiljoavku jáhk-kimis liiko.
 - Čáppa, movttegis, šođbes olbmot neavttárin
 - Popmusihkka
 - Positiivvaláš sánit
 - Fáktadieđut
 - Čájehit buktaga TV:s ja filmmain mii ii leat máinnus (buvtta-ovddideapmi)
 - Juohkit nuvttá biERGasiid beakkálmasaide ja bivnnuhis olbmuide (beakkálmasmáinnus)

Áslakis lea juoga vuovdit

Áslak lea fuomášan juoidá. Son lea oaidnán dábálaš čázi vuovdimassii buvddain. Danne smiehtai Áslak dien gal sáhtta son maid dahkat. Sus han lea duoldi ája stobu duohken mii ii galbmo ii goassege.

- Olbmot gal bohtet oastit mu buhtes čázi, smiehtta Áslak.
- Fargga šattan mun jábálaš olmmájin!

Áslak lei dingon šelges čađačuovgi bohttaliid poastta mielde. Son manai ja devddii čázi bohttaliid sisa ja bijai daid kássii. Dasto son manai gávpogii dainna kássain ja fállagođii čázi vuovdimassii.

- Gullet olbmot, varas ájačáhci vuovdimassii, aiddo devdon bohttaliid-da, čuorvvui Áslak.

Gávpogis ledje dievva olbmot. Sii dopme iešguđet guovlluide. Juohkehaččas lossa puset giedain gos ledje buot lágan gálvvut nugo láibbit, vuojat, mielkkit, bierggut jna... Ja muhtimis ledje maddái čáhcebohttalat maid buvddas ledje oastán.

- Ájačáhci vuovdimassii, vikkai Áslak ain čuorvut olbmuide, muhto ii oktage bisánan suinna gávppašit, eai ba geahčastan ge sutnje, dušše doamihedje meattá.

Go eahket bođii, de ii lean Áslak vuovdán ii ovttage čáhcebohttala. Son bajidii kássa fas iežas biilii ja vuoddjai.

- Mun gal in oro mihkkege čeahpes gávpealmmái gal, smiehtai son vel ja dollii ruoktot.
- Soaitá mun ferten háleštit geainna nu guhte máhtta vuovdalit, Niillasis han lea máinnusfitnodat, dadjá Áslak alcces.

Máinnusfitnodagas

Niillas gal áinnas áigu veahkehit Áslaka.

– Mun han lean čeahppi márkanfievrridit, lohká son.

– Mun máhtán buot mo galgat oažžut olbmuid oastit gálvvu ja leat duhtavaš dainna. Vuosttažettiin ferte ráhkaduvvot plána. Munnos lea dárbu mearridit geasa gálvu galgá vuvdot, mo sin oažžut beroštit gálvvus ja gos galgá máinnustit. Boađe moai álge! lohká Niillas movttegit. Sus lea miella bargagoahtit dainna.

Ulbmiljoavku

– Gii galgá leat čázi *ulbmiljoavku*?

– Geasa ban áiggut vuovdit iežat čáhcebohttaliid? jearrá Niillas.

– Na, buot olbmuide miehtá máilmmi! vástida Áslak.

Niillas reaškkiha jitnosit.

– Ii fal nu gal, moai fertejetne vuos gávdnat álggos unnit ulbmiljoavkku.

Eambbo dakkár erenoamáš joavkku. Mahkáš sii geat jáhkket sii ellet dearvvašlaččat ja geat vuoruhit čázi ovdalgo eará juhkosiid.

Niillas viežžá assás pearpma gos gávdná iskkademiid olbmuid birra geat ná ellet.

– Máinnussuorgi lea dahkan ollu iskkademiid mo dakkár olbmot smihttet ja dovdet. Dán dieđu galge moai geavahit go álge márkanfievrrideami, čilge Niillas.

Diehtu

– Muhto makkár *diehtu* lea maid moai áigo juohkit iežame jovkui? jearrá Niillas Áslakis ja geahčasta sutnje. – Mii lea maid áiggut mitalit ulbmiljovkui?

Áslak snaðdesta stuolus.

– Hmmm, háliidan ahte sii galget oasit mu čázi dieđusge!

Niillas mojohallá ja dollesta su gihtii. – Ii leat dušše nu gal ahte sii galget oastit. Mii fertet mitalit mii lea du čázis erenoamáš. Min diehtu

lea ahte du čáhci lea buoremus ja ahte don leat «kuula» go dien jugat. Máinnus galgá oažžut geavaheddjiid jáhkkit dihtui maid letne addán. Lihkus leat eambbo *gaskaoamit* maid vel sáhttit geavahit váikkuhit olbmuid.

Namma

- Moai álge vuos namain. Mii galgá leat buktaga namma? jearrá Niillas
 - Namma? ligo sáhte leat dušše Čáhci? Čáhci han lea maid áiggun vuovdit, lohka Áslak ja geahčča Niillasii.
 - Ii ii, šuohkká Niillas. – Moai han áigo hukset dovddus nama. Das galgá leat «kuula» namma. Galgá leat álki muitit. Oažžu áinnas juoga olgoriikkalaš namma. Juo, mus lea!
- Sápmi Aqua!

Logo

– Ja de fertejetne ráhkadit *logo*, lohká Niillas. – Galgá leat dovdomearka dahje govastat man lea álki dovdat ja fuomášit. Galgá leat nu ahte ulbmiljoavku dovda dárbbu oastit du Sápmi Aqua. Muhto moai dárbašetne dieđusge muhtima guhte tevdne dien logo.

Máinnusgaskaoamit

– Dál fertejetne gávdnat mo máinnustit Sápmi Aqua, lohká Niillas.
– Dábálaš vuogit leat pláhkáhat, gihppagat, almmuhusat ja máinnusfilm-mat. Ráhkaduvvojit maiddá ollu máidnosat TV:ii, rádioi ja Internehttii. Mii fertet máinnustit Sápmi Aqua sajiin gos olahit eanemusat iežamet ulbmiljoavkku. Mun evttohan álggos máinnustit pláhkáhiiguin, film-maiguin ja Interneahtas.

Čalbmáičuohcci

Áslak čuovvola Niillasa nuppi latnjii. Uvssas bissáneaba geahččat pláhkáha mii lea seaidnái hengejuvvon. Lea issoras stuorra čáhcegoaikkanaslágan mii lea pláhkáhis.

– Mii die lea? jearrá Áslak.

– Die lea juoga mii lea čalbmáičuohcci. Čalbmi galgá diesa darvánit ja olmmoš bisánastá geahčastit. Justa nie go don dál dahket! Buot máinnuspláhkáhat galget leat nie, čalbmáičuohcci. Sáhttá leat govva dahje juogalágan govus masa čalbmi darvána. Don várra fuobmájit ahte dát lei čáhcegoaikkanas, muhto issoras stuoris!

Maiddá bajilčála ferte maid leat juoga maid olmmoš fuobmá ja dasa bisánastá. – Mun evttohan moai bidje:

Oaste Sápmi Aqua!

Gaskaoamit teavsttas

– Na Áslak, lohká Niillas. – Giella galgá leat nu čielggas ahte dieđu mii addo, galget buohkat áddet. Dasa lassin, teasta galgá maid heivet bures ulbmiljovkui. Mii fertet maid geavahit sániid ja doahpagiid maid ulbmiljoavku bures dovda.

– Dalle moai čálle dušše «Sápmi Aqua dahká du fallin», lohká Áslak. Niillas bárdá oaivvi. – Ii fal nie, diet šaddá menddo álki. Moai fertejetne dieđuid heivehit nu ahte šaddá eambbo miellagiddevaš. Lea áibbas dehálaš mii geavahit positiivvalaš sániid, nugo dearvaslaš, ođđa, buhtis, vuogas ja bivnnut. Lassin lea dehálaš oažžut dieđuid mielde mii dagaha teavstta dieđalažžan ja duohtan.

– Diet gal orru leamen menddo ollu munnje. Mun han háliidan dušše vuovdit čázi, lohká vuollánan Áslak.

– Ale headástuva, lohká Niillas. – Mis leat čeahpes *teakstačállit* ja *govvi-deaddjit* geat leat juo bargamin áššiin.

Mo gávpemedia govvida sohkabeallerollaid

Media ráhkada gova ja hábme gova servodagas nu ahte mii gáddit buot nissoniin lea hápmi, ja ahte sii gárvodit ja jurddašit nu mo medias čájehuvvo. Dávjá dat čájeha ahte nissonat beroštit áššiin nu go ruoktu, bearaš, buhtisvuohta, mánát, biebmu, hárjehallan, vuoidasat, earáiguin ovtastallan, vuovttat ja biktasat.

Albmáid dahje dievdduid fas media dávjá govve nu ahte sii leat stuorrát, lášmadat, gievrrat ja duostilat. Dávjá sii beroštit **huksenreaidduin**, valáštallamis ja teknologijjas, dego biillat, skohterat, mátketelefovnat, giehtadiimmut, dihtorat ja filmen- ja govvenrusttegat.

huksenreaidduin
omd veažir ja sahá

Maid dát máinnus vuovdá? Geat leat máidnosa ulbmiljoavkkus?

Maid dät máinnus vuovdá? Geat leat máidnosa ulbmiljoavkkus?

albmáid dievdduid

Gávpemedia
*media mii galgá vuovdit ja
mii lea dahkkon dan várás
ahte mediadahkkit galget
dinet ruđa*

Filmmat ja TV-ráiddut govvidit **albmáid** dego sii geat suodjalit ja veahkehit nissoniid ja mánáid, ja hálddašit buotlágan teknologalaš reaidduid. Dávjá albmát geaid mii gávpemediain deaividit, leat čeahpit ja jierbmát go nissonat.

Dán láhkai media hukse midjiide vuordámušaid ahte nissoniin ja albmáin leat sierra beroštumit ja rollat servodagas..

Mo gávpemedia ja máidnosat váikkuhit min geavahandábiide

Gávpemedia hábme ja ráhkada niehkoogova máilmmis. Dat lea dakkár govva mii ii leat duohta. Sii čájehit filmmaid ja TV-ráidduid main váldorollat ja bivnnuhepmosat leat čábbát, šodbadat, vitmadat, lihkolaččat ja «coola». Dávjá dät sáddejuvvojit TV:s juste daid áiggiid go skuvla nohká ja nuorat ollejit ruovttuide.

Fitnodagat mat vuvdet buktagiid, bálkáhit gávpemedia hábmet ja ráhkadit niehkogova máilmmis. Sii háliidit ahte mii galgat oaidnit sin niehkomáilmmi ja oastit sin buktagiid dainna jáhkuin ja doaivagiin ahte min eallin maid šattašii nu.

Dát váikkuha garrasit ruhtageavaheapmái. Gii bat ii dáhto eallit lihkolažžan, leahkit bivnnut, ođđa-áigásaš ja «coola»? Váldorollat ja bivnnuhis nuorat TV-ráidduin oamastit buot, ja sis eai leat čihkalasat ja vuodjavuovttat. Álo leat maid ođđaseamos bivttas-hámit ja buotlágan dávvirat. Máidnosat mat oidnojit bottuin, heivejit dan ulbmiljovkui geat gehččet dáid filmmaid. Dát vuoktashampoo ja duot vuoiddas dahje buvssat ja skuovat sáhttet veahkehit boahtit lagabui niehkomáilmmi, ja šaddat nu mo filbmanásttit.

Dákkár **geavahanminstara** lea dábálaš olbmuide veadjemeahttun čuovvut. Datte eai buohkat ádde dan, ja sii sáhttet šaddat stuorra **velggiid vuollái**.

Media lea buorre, ja mii dárbbasit dan diehtogáldun, gulahallamii ja guoimmuheapmái. Muhto dat sáhtta álkit «njáhkát» du millii ja fuomáškeahtá stivreagoah-tit du jurdagiid, **geavahandábiid** ja eallinvugiid. Lea dehálaš muhtimin bisánastit ja astat smiehtastit maid ieš oaivvilda iešguđet áššiid hárrái, ja dárbbasan go mun dán gálvvu?

Badjelmeare gávppa-
šeammi sáhtta dagahit
olbmuid stuorra velg-
giid vuollái.

geavahanminstara

*vuohki mo geahit ruđa ja gávppa-
pašit*

velggiid vuollái

*šaddat velggolaš ruđa, jos lea
lonen ja ii sáhttan máksit ruovt-
tuluotta nu mo šiehtaduvvon*

geavahandábiid

geavahanminstara

Go mii oastit ođđa ávdnasiid ja bikta-
siid dávjá, de mii seammás bálkut
daid maid eat šat dárbbas. Dákkár
geavahandábit dahket ahte máilmmi
doapparhivvodat stuorru jagis jahká.

Čoahkkáigeassu – Media fápmu

Mii lea media ja gávpemedia?

Media mearkkaša *gasku*. Dat leat iešguđet TV-kanálat, rádiokanálat, áviissat, bláđit, áigečállagat, girjjit, DVD, blu-ray ja interneahhta. Media muitala midjiide dieđuid maid mii dárbbasit, ja sáhttit oahppat ođđa áššiid. Dat čuovvu mielde ja dieđiha jos dáhpáhuvvet eahpevuoig-galašvuođat servodagas. Gávpemedia dine ruđaid go vuovdá ollu máinnusáiggi fitnodagaide mat dáhttot máinnustit muhtin buktaga. Gávpemedia sáhtta váikkuhit dasa mo mii árvvoštallat servodaga ja máilmmi, ja makkár gálvvuid mii oastit.

Mii lea máinnus, ja mo váikkuha dat midjiide?

Máinnus lea almmuhus mii galgá olbmuid fuopmášahttit muhtin ođđa buktaga. Máinnus muitala man buorre buvttá lea, ja hástala min oastit dan. Máinnusdahkkit geavahit iešguđetlágan gaskaomiid go hábmejit máidnosiid, vai buvttá galgá vuovdit bures. Gaskaoamit sáhttet leat čáppa govat, čáppa, šođbes olbmot, suohttasat, beakkálmaset ja musihkka. Muhtimin govain sáhttet leat mánnga máidnosa, muhto dušše okta lea čielggas. Earát leat čihkosis ja daid mii gohčodit čiegus máinnusin. Dát guoská erenoamážit dakkár buktagiidda maid ii leat lohpi máinnustit. Filmmain, govain ja TV-ráidduin sáhttet buktagat oidnot lahkagovas, ja geavahusas. Dán láchkai fitnodagat *ovddidit buktagiid* gehččiide. *Spon-sen* lea dábálaš vuohki máinnustit muhtin buktaga. Fitnodagat mákset beakkálmaset ja valástalliide ruđa vai sii geavahit sin mearkkaid ja logoid biktasiin, reaidduin ja biillain. Máidnosiid gaskaoamit «njáhkset» min mielaide ja mii jáhkkit mii dárbbasit ja dáhttut dan buktaga maid máinnus vuovdala. Dávjá mii oastit buktagiid maid mii oaidnit máidnosis.

Mo gávpemedia govvida sohka bealrollaid

Gávpemedia lea mielde huksemin midjiide ovdagáttuid dasa mo nissonat ja **albmát** leat.

Go media čájeha ahte muhtin nisu berošta das makkár su hápmi lea, biktasiin ja vuoidasiin de mii jurddašit ahte dat guoská buot nissoniidda. Dákkár ovdagáttut ja govat «njáhket» min mielaide ja mii vuordigoahtit nie galggašedje albma nissonat oidnot, jurddašit ja láhttet.

Media govvida albmáid dahje dievdduid fas dávjá gievran ja stuorisin, son «beastá» dahje veahkeha nissoniid ja mánáid váttisvuodain. Dákkár govat bissánit min mielaide ja mii jurddašišgoahtit ja vuordigoahtit ahte buot albmát leat dakkárat.

Mo gávpemedia váikkuha min geavahandábiide

Gávpemediat huksejit filmmaid ja TV-ráidduid bokte niehkomáilmmi gos váldorollat ja bivnnuhepmosat leat čábbát, šođbadat, lihkolaččat, ođđaáigásaččat ja coola. Máinnusfitnodagat bardet TV-sáddagiid gaskii máidnosiid mat heivejit dan ulbmiljovkui geat gehččet juste dan TV-ráiddu dahje filmma. Geahččit dáhttot diedusge leat seammalárganat go filbmanásttit ja ostet ávdnasiid, biktasiid ja eará buktagiid maid sii geavahit. Ollugat čuovvolit dákkár oastin- ja geavahandábiid, muhto dat sáhtta šaddat divrrasin. Muhtimat geavahit ollu eambbo ruđaid go sis leat, ja sáhttet šaddat stuorra velggiid vuollái. Fitnodagat mat vuvdet buktagiid, dinejit ollu ruđa.

albmát
dievddut

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čeahkkáigeasu s. 44 ja vástit

1. Mii lea media?
2. Maid muitala media midjiide?
3. Man láhkai gávpemedia dine ruđa?
4. Mii lea máinnus?
5. Makkár gaskaomiid geavahit máinnusdahkkit go ráhkadit máidnosiid?
6. Mii hukse midjiide ovdagáttuid das mo nissonat ja **albmát** galget láhttet?
7. Makkár máilmmi huksejit gávpemediat?
8. Mii sáhtta geavvat jos mii oastit menddo ollu ávdnasiid?

Dahkki

1. Daga máidnosa muhtin gálvui man áiggošit vuovdit.
2. Smiehta. Man láhkai leat máidnosat váikkuhan du geavahandábiide? Leat go oastán juoga danne go máinnus čájehii dan?

3. Váldet skuvlii iešguđetlágan vahkkobláđiid ja áviissaid. Čohkkedehket smávva joavkkuide. Geahča siidu 32.
 - a) Juohkehaš čuohppá ovttá almmuhusa áviissain ja bláđiin.
 - á) Gii lea ulbmiljoavku juohke almmuhusas? Mo oaidnibehtet dan? Digaštallet.
 - b) Mii lea diehtu almmuhusain? Digaštallet.
4. a) Čuohppet unnimusat gávccii logo dahje mearkanama áviissain dahje bláđiin. Liibmejekket daid smávva bábirbihtáide. Manábeallái bábirbihtái čállibehtet makkár buvttá dat lea. Geahča siidu 33.
 - á) Biddjet buot bábirbihtáid beavddi ala ja logot dahje mearkanamat leat bajás. Dáhttot de muhtima muitalit makkár buktagis dahje fitnodagas lea sáhka.
5. Digaštallet. Ollu riikkain fertejit oahppit geavahit skuvlauniforbma. Dalle leat buohkain seammalágan bik-tasat ja eai geasge leat mearkabiktasat.
 - a) Mii lea buorre go lea skuvlauniforbma?
 - á) Mii ii leat buorre skuvlauniforpmain?
6. Čohkkedehket smávva joavkkuide!
 - a) Namuhehket unnimusat golbma máinnusfilmma maid dii muitibehtet TV:s dahje kinos!

á) Válljehehket ovtta filmma.

Ráhkadehket smávva čájáhusa das.

Válljehehket neaktára ja čállet dajaldagaid!

b) Hárjehallet bihtá ja čajehehket earáide.

Dutki

1. Gehččet TV-máidnosiid ruovttus juohke beaivve ovtta vahku. Merke makkár buktagiid máinnus-
tit ja makkár gaskaomiid máinnusdahkkit leat
geavahan (musihkka, čáppa, šodbes olbmot,
leaikkastallan, beakkálmasat, makkár positii-
va sánit, logo). Joavkobargu: Dahket ceahkis
loahppa vahku čuoldadiagramma mas čáje-
hehpet dan maid háliidehpet earáide mitalit,
omd. máidnosiid ulbmiljoavkku, makkár gaska-
oamit leat eanemusat geavahuvvon.

Máidnosat boktet min gávppašan movtta, ja dán áigge
it dárbbas gávppiide mannat šat. Sáhtát eanaš gálv-
vuid ja bálvalusaid interneahhta bokte gávppašit.

Ráddi ii buole okto

Dán oasis oahpat

- Mo dovddut ja beroštumit molsašuddet pubertehtaagis
- Mo lea ráhkásmuvvat
- Mo ovttaseallin doaibmá
- Mii skihpár/olmmáioktavuohta lea
- Hárjehallat vástidit: II

Pubertehta

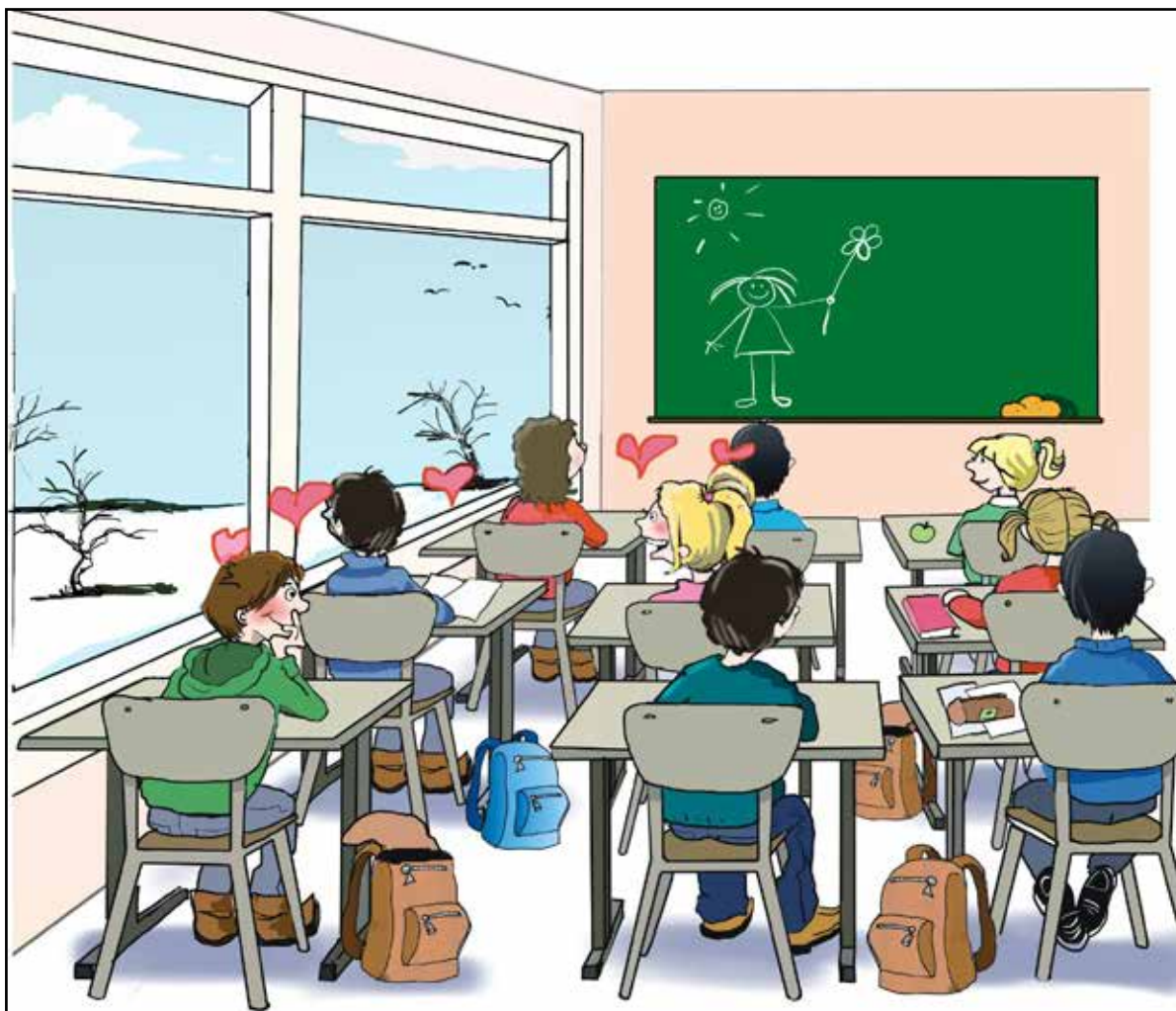
Nuorat eai háliit leat okto. Sii háliidit ovtastallat eará nuorai-
guin ja dovdat ahte sii leat oassin joavkkus. Nuorravuodááig-
gis mii ohcat ja gávdnat iežamet saji nuoraidjoavkkus. Seam-
más lea nuorravuodááigi ja pubertehtaahki dat áigi goas
nuorra johtilit rievdá. Son sáhtá molsut nuoraidjoavkku ja
skihpáriid mángii dan áiggis. Ovtta beaivvi sáhtá dovdat
iežas hui mánálažžan. Eará beaivvi fas dovdá iežas bean-
ta rávisolmmožin. Ii leat álki earáide diehtit ja árvvoštallat
makkár dovddut dus leat. Ovttaseallin ruovttus sáhtá mángii
šaddat váttis go gulahallan váhnemiiguin dahje fuolaheddjiin
ii leat álo buorre.

Ráhkásmuvvan

Lei nu álki hupmat Eliniin. Ii lean jurddašan ge ahte nie álki
lei. Lásse sávvá soai Eliniin sáhttiba buorebut oahpásmuv-
vat. Muhto vuos lea giđđajohtin. Lásse luohkás leat čiežas
geain leat bohccot. Siiddat leat fargga johtáme. Duoddariid
badjel galget johtit bohccuiguin ja beatnagiiguin. Sii galget
vuojihit ealu siivvožit gitta mearragáddái. Olu beaivvit ja
ijat gal gollet.

Lásse jurddahallá movt son livččii jus Elin livččii mielde johti-
mis. Son gal lei sáhttit čohkkát su skohteris ja doallat sus gitta
vai ii ravgga eret. Ránne lei ges čohkkát Elina askkis.

Lásse geahččá Elinii. Elin čohkká láse lahka ja geahččá olggos.
Go jorgala Lásse guvlui, nu go dál, de ii oainne Lásse su áma-
deaju. Dušše olggiid ja sealggi ja čuvges, čappa vuovttaid.

Sárggus: Charlotte Helgeland

Lea váttis guldalit oahpaheaddji go Elin lea nu lahka. Ja erenoamáš váttis go johttanáigi lea. Lásse jurddahallá ain Elina birra ja de fas ealu birra. Buot eanemus jurddaša Lásse su iežas bohccuid birra. Son lea leamaš veahkkin merkeme misiid. Lea doallan miesi gáibbis go áhčči čuohpai su mearkka miesi bealljái. Nu leat ge Lássii gártan iežas bohccot. Go son šaddá rávesolmmožin, de galgá sus stuorit ja čábbát eallu go ovttasge earás.

Dál ferte fas vilppastit Elina guvlui. Oaidná su ámadeaju. Lea gal oba čáppat. Ii dovdda ovttagi gii lea nu čáppat. Sus lea unna jorba njunáš ja guhkes, čuvges vuovttat. Muhtumin láve bárggaldat. Eanas áiggiid diktá vuovttaid luovus. Vuovttat gitta olggiid rádjái. Lásse mielas orrot vuovttat litnásat ja fiidnát. Nu go miesi guolggat dege su vielpá guolggat.

Lásse ii leat goassege guoskkahan Elina vuovttaid, danne ii dieđe vissásit movt dat livččii. Beassá go son goassege diehtit? Mii son lea litnáseamos, Elina guhkes vuovttat, ruksesmiesi oanehis guolggat vai Ránne bolfeguolggat. Várre leat seamma litnásat.

Viimmat čuodjagođii skuvlabiellu...

Oasáš girjjis: Livččii suohtas... - maid Laila Stien lea čállán.

spaktat
konsentreret

Go nuorat ollejit pubertehta ahká, de badjanišgohtet ráhkásmuvvan dovddut. Go ráhkásmuvat, de dovddat ilu, liekkusvuoda ja muhtimin balu jos leat lahka su geasa leat ráhkásmuvvan. Jurddašat oba áigge su birra. Leavssut ja eará beaivválaš barggut báhcet. It veaje **spaktat** ja gullat maid oahpaheaddji hállá. Ságat ja láhtten šaddet áibbas apmasat. Dalle háliidivččet ahte son geasa leat ráhkásmuvvan, dovda seammá láhkai du ektui.

Eanaš nieiddat ráhkásmuvvet gánddaide ja eanaš gánddat ráhkásmuvvet nieiddaide. Dat gohčoduvvo namain heterofiila. Muhtin nieiddat ráhkásmuvvet nieiddaide, ja muhtin gánddat ráhkásmuvvet gánddaide. Dat gohčoduvvo namain homofiila. Muhtimat fas sáhttet guktui sohkaabeliide

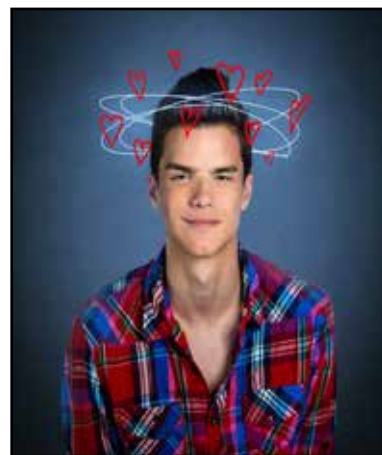
Ráddi ii buole okto

Homofiila párra.

ráhkásmuvvat. Dat gohčoduvvo namain bifiila. Leat homofiila dahje bifiila lea seamma lunddolaš go vuoktaivdni. Váttisvuodát šaddet go eará olbmot ja servodat eai dohkket dan. Danne muhtimat eai duostta dovddastit ahte sii leat homofiila. Dat sáhtá buktit sidjiide hui lossa miela. Buohkat dáhttot ráhkásmuvvat ja ráhkistit nuppi olbmo, maddái homofiillat ja bifiillat. Danne lea dehálaš ahte mii dohkkehit juohke olbmo oktan su dovdduiguin, ja nu mo son lea.

Ollu nuoraide lea váttis almmuhit oahppásiidda ja bearraši ahte sus leat homofiila dahje bifiila dovddut, go dat ii leat seammá dábálaš go heterofiila dovddut. Sáhtá mannat máŋga jagi ovdal go nuorra ieš ge lea áibbas sihkkar makkár dovddut sus leat.

Ovttaseallin

Ovttaseallin

*eallit ovttas earáiguin/bea-
rašlahtuiguin*

guoimmi

*eallinguoimmi, geainna eallá
ja ássá ovttas*

sohkabealis

nisu ja almmái

Ovttaseallin lea go guokte olbmo deaivvadeaba, ráhkisteaba guđet guoimmi ja háliideaba eallit ovttas ja oažžuba mánáid. Soai dalle náitaleaba dahje dahkaba searvevuodasoahpamuša. Du váhnemat, dahje fuolaheaddjit leaba oktii deaivvadan ja mearridan eallit ovttas ja oažžut ja dikšut oktasaš mánáid. Dii dál eallibehtet ovttas. Ii leat álo álki leat ovttaoaivilis ja soabadit váhnemiiguin, oappáiguin ja vieljaiguin, ja dat lea áibbas dábálaš.

Muhtin olbmot välljejit **guoimmi** nuppi **sohkabealis** ja earát fas välljejit guoimmi seammá sohkabealis. Bárat geat leat seammá sohkabealis ja háliidit mánáid oažžut, ferteba adopteret dahje nisu ferte goanstta láhkai šaddat áhpeheapmin. Dávjá dáhphuvvá maid ahte olbmot earránit ja gávdnet ođđa elošteaddji dahje guoimmi geainna náitalit dahje sohpet ássat

Lea áibbas lunddolaš ahte muhtimin šaddet riiddut go olbmot galget ovttas eallit.

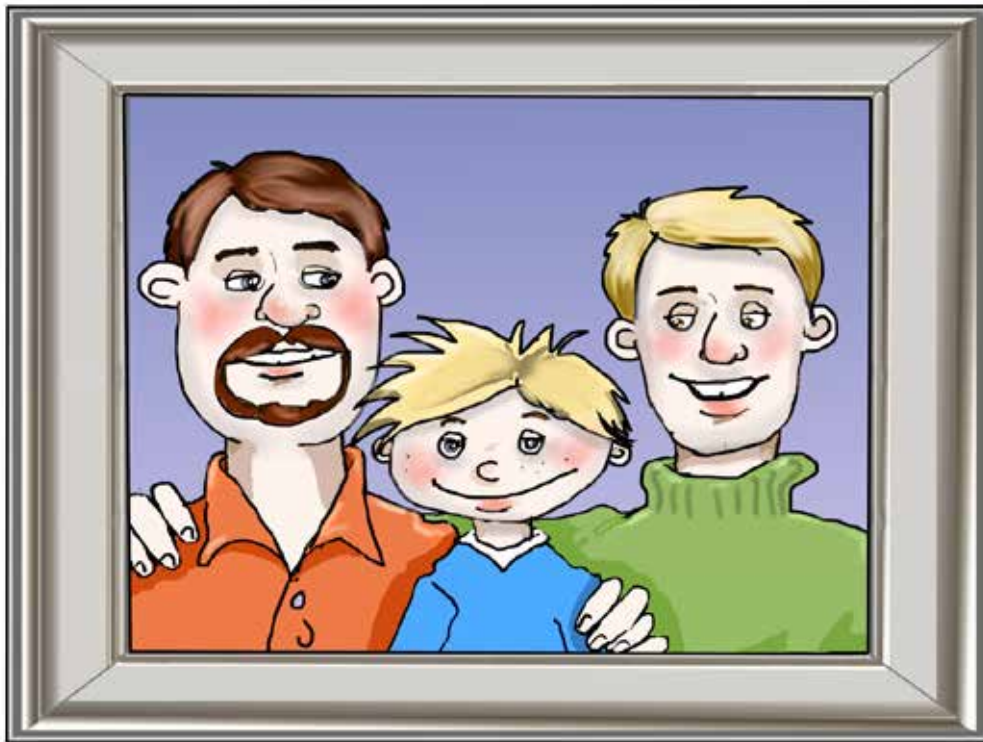
ovttas. Mánát ožžot «ođđa» dahje lassi oappáid ja vieljaid. Muhtin olbmot válljejit eallit okto.

Servodagas lea dábálaš ahte olbmot válljejit eallima mii sidjiide heive buoremusat. Ovttaseallin gáibida ahte mii váldit vuhtii guđetguimmiid dárbbuid, ja dohkkehit ahte mii leat sierraláganat.

Juhánis leat guokte áhči

Juhán lea 11 jagi ja sus leat guokte áhči: Ovllá ja Piera. Juhán lea adopterejuvvon. Dat mearkkaša ahte su biologalaš eadni ja áhči eaba leat dovdosat. Ovllá ja Piera ráhkásmuvaiga ja fárriga oktii. Muhtin áigi manai, ja soai háliideigga máná. Soai adopteriiga Juhána. Ovllá ja Piera šattaiga Juhána váhnemin.

Juhána mielas ii leat imaš ja ártet ahte su váhnemat leaba homofiillat. Son ii sáhte árvvoštallat lea go dat fuonit vai buoret go guokte váhnema goappat sohka bealis.

Skihpároktavuohta

skihpárat
ustibat, olbmát

Lea dehálaš ahte dus leat **skihpárat** ja ahte it dovdda iežat okto. Ii leat álo álki doalahit skihpáriid ja muhtimin fertet ieš leat doaimmalaš ja ohcat skihpáriid. Searvva muhtin valástallansearvái dahje muhtin friddjaáiggedoibmii. Gulle-vašvuodadovdu dán agis lea dehálaš. Lea buorre gullat ahte earát dutnje liikojit. Dalle lea dehálaš atnit muittus ahte jos don ieš alccet liikot, de earát ge dan dahket. Jos leat bealkálas ja menddo cuiggolas dahje iešberošteaddji, de ii leat sihkkar ahte skihpároktavuohta bistá.

Skihpárat leat dábálaččat seamma ceahkis go don, dahje dis leat sullii seamma beroštumit, dahje orrubehtet seamma

gilázis. Buorre skihpár lea son geainna don sáhtát digaštallat ja ságastallat vaikko maid ja mitalit čiegusvuodaid. Buorit skihpárat maddái dohkkehít du nu mo don leat oaidnit, mo don gárvodat ja maid don liikot bargat.

Eatnašat buohtastahttet iežaset bivnnuheamos skihpáriiguin. Gárvodit nu go sii, láhttejit ja hállet dahje hupmet nu go sii, bargat dan seammá go sii. Lea ollu dehálat maid skihpárat oaivvildit, go maid eadni, áhčči ja eará rávisolbmot oaivvildit. Gáibida duostilvuoda dadjat II go skihpárat geahččalit oazžut du dahkat juoidá maid don it háliit. Dakkár dagut sáhttet leat dego borgguhit, lovpét skuvllas, dahje gárihuhttinmirkkuid geahččaladdat. Dáhpáhuvvá maid ahte nuorat dovdet deattu dasa ahte seksuálalaččat ovtastallat, jos vel eai áiggoše, dahje háliit dan.

*Son geas lea
buorre skihpár,
ii dárbbáš
speadjala*

gándii
bárdnái

sohkabeliide
gánddaide ja nieiddaide

Skihpároktavuohta
ustitvuohta

Skihpárat
ustibat, olbmát

friddjaáiggedoaimmai-
de
spábbaciekčan, dásun,
lávlun dahje čuoigan

Čoahkkáigeassu - Ráddi ii buole okto

Ráhkásmuvvan

Ráhkásmuvvat lea liikot muhtin niidii dahje **gándii** eambo go earáide. Šaddá buorre dovdu go lea lahka su geasa lea ráhkásmuvvan ja háliida leat lahka su oba áigge. Eanaš nieiddat ráhkásmuvvet gánddaide ja eanaš gánddat ráhkásmuvvet nieiddaide. Dat gohčoduvvo namain heterofiila. Muhtin nieiddat ráhkásmuvvet nieiddaide, ja muhtin gánddat ráhkásmuvvet gánddaide. Dat gohčoduvvo namain homofiila. Muhtimat fas sáhttet goappaš **sohkabeliide** ráhkásmuvvat. Dat gohčoduvvo namain bifila.

Ovttaseallin

Ovttaseallin lea go guokte olbmo deaivvadeaba, ráhkisteaba guđet guoimmi ja háliideaba eallit ovttas. Soai dalle náitaleaba dahje dahkaba searvevuodasoahpamuša. Olbmot válljejit dan ovttaseallinvuogi mii sidjiide heive buoremusat. Muhtimat ásaht stuorra bearrašiid ja earát fas válljejit eallit okto. Ovttaseallin ii leat álo álki, go eai buohkat leat álo ovttaoaivilis.

Skihpároktavuohta

Skihpárat leat sii geaidda mii liikot, geain mii áinnas ovtastallat ja geain mii beroštit. Skihpárat šaddet dehálaččat dađe mielde go stuorrut. Skihpárat dohkkehit du nu mo don leat oaidnit ja gárvodan ja maid don liikot borrat ja bargat. Skihpárat leat dávjá seammá ahkásaččat ja vázzet seammá skuvllas. Dávjá sii oassálastet seammá **friddja-áiggedoaimmaide**. Muhtimin geavvá ahte skihpárat dáhttot du searvat áššiide maid don it háliit searvat. Dat sáhttet leat áššit nu mo borgguhit duhpáha, givssidit **unnoraččaid**, dahje suoládit. Lea dehálaš dál jo mearridit ahte jos nu **geavvá**, de galgá vástidit II.

Go mánát ollejit dan ahká mas don leat dál, lea dábálaš ahte muhtin skihpároktavuođat nohket ja eará ja ođđa skihpároktavuođat šaddet.

unnoraččaid

sii geat leat unnit go mii

geavvá

dáhpáhuuvvá

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čeahkkáigeasu s. 58 ja vástit.

1. Mii lea ráhkásmuvvan?
2. Čilge sániid heterofiila, homofiila ja bifiila!
3. Geat leat skihpárat?
4. Maid galggat vástit jos hástaluvvot searvat áššiide maidda it háliit searvat?

Dahkki

Dutkka, daga ja oahpa eambbo

1. Loga girjji Fastteshurvi maid Jens Martin Mienna lea čállán. Davvi Girji. 2005.
Ságastehket dan birra makkár iešvuodat Fastteshurvis leat!
2. Dolin lei dábálaš ahte eadni, áhčči ja mánát ja soite vel áhkut, ádját ja eagit dahje čezit ja goaskkit ja muoát ja oarpmealit/oambealit ja vilbealit ásse ovttá dálus. Dat lei sin bearaš. Dál lea bearaš dábálaččat eadni, áhčči ja mánát. Datte muhtin bearašiin lea dušše áhčči dahje eadni ja mánát. Muhtin bearašis fas guokte eatni dahje guokte áhči ja mánát.

Mo jáhkkibehtet sáhtta čuohcat mánáide muhtin bearašis, jos sii dovdet ahte sin bearašhápmi ja vuohki eallit ovttas ii leat seammá árvvolaš go eará bearašhámit servodagas?

Dutki

1. Válljehekset girjjiid ja teavsttaid mat muitalit álbmogiid birra mat ellet eará guovlluin máilmmis! Ságastehket dan birra mo sii ellet, jurddašit ja vásihit dáhpáhusaid!

Alkohola ja ecstasy-tableahtat ja garra
dálkasat leat gárrenmirkkot. Duhpáhis
ráhkadit sigareahtaid maid sáhttá oas-
tit buvddas. Ollu viinnain lea alkohola

Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat

Dán oasis oahpat

- Mat duhpát ja snuvssat leat
- Mii alkohola lea
- Mii narkotihkka lea
- Man láhkai gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat váikkuhit olbmo dearvvašvuhtii

Snuvssat orrot plastihkkabovssaid siste vai eai goikka.

Sigarehtat leat páhkkejuvvon páhkaide. 10 dahje 20 juohke páhkas.

Gárrenmirkkot

mirkkot maiguin gárihuvvá, juhkaluvvá

mannogálvvut

gálvvut maid mii oastit ja geavahit

duhpátbuvttadeaddjit

sii geat šaddadit ja vuodet duhpáha

sorjástuvvot

darvánit, háliidit, dáhttit

márkanfievrídit

reklameret

Eanaš dáhpáhusat, ávdnasat ja ásahusat servodagas leat buorit ja ávkkálaččat olbmui. Muhtin ávdnasat ja dáhpáhusat fas eai leat nu buorit. **Gárrenmirkkot**, duhpát ja snuvssat leat dakkár ávdnasat mat eai leat buorit olbmui. Gárrenmirkkot leat alkohola ja narkotihkka. Duhpát ja snuvssat leat fas heakkaváralaš **mannogálvvut**. Dát leat áiggiid čađa geavahuvvon dálkkasin, návddašeapmái ja gárrema dihte. Manimus 70 jagi leat dutkit gávnahan ahte dálkkár ávdnasiid geavaheapmi lea issoras váralaš rumašlaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii. Eiseválddit leat mearridan ahte buot oahppit galget skuvllas jo oahppagoahit duhpáha, snuvssaid, alkohola ja narkotihka birra. Mánát ja nuorat galget diehtit man váralaččat gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat leat. Dalle dihtet dan birra ovdal go válljejit geavahišgoahit dálkkár ávdnasiid.

Duhpát ja snuvssat

Duhpáhis ja snuvssain lea ávnnas mii gohčoduvvo nikotiniidna. Nikotiidna lea ávnnas maid **duhpátbuvttadeaddjit** leat bidjan duhpáhii ja snuvssaide vai olbmot galget **sorjástuvvot** dasa, ja oastit ja geavahit dan juohke beaivvi. Dat ja ollu eará váralaš ávdnasat mat leat duhpáhis ja snuvssain, leat hui váralaččat rupmašii.

Duhpát ja snuvssat leat lobálaš mannogálvvut Norggas. Daid sáhtta oastit buvdain ja geavahit friddja nu guhká go lea badjel 18 jagi. Eiseválddit ja dutkit dihtet ahte duhpáhis ja snuvssas leat ollu váralaš ávdnasat. Danne ii leat lohpi **márkanfievrídit** duhpáha, ja eai ge oaččo oidnot buvdahiluin. Duhpáha ii leat lohpi borgguhit almmolaš dáluin. Datte duhpát- ja snuksabuvttadeaddjit ohcet vejolašvuodaid mo

Snuvssa bidjá njálbmái bajit baksama vuollái. Doppe leavvá duhpátmirkko varrii.

váikkuhit nu ahte nuorat álget borgguhit duhpáha ja geavahit snuvssaid. Sii dávjá čihkosis márkanfievrridit duhpáha ja snuvssaid.

Ollu riikkain lea ain lohpi márkanfievrridit duhpáha ja snuvssaid. Duhpátbuvttadeaddjit **mielas** daidda riikkaide gilvet ollu **máidnosiid** iežaset gálvvuid birra.

Eanaš rávisolbmot geat borgguhit duhpáha dahje njammet snuvssaid, leat álgán dainna ovdal go devde 20 jagi. Eatnašat sis háliidit heaitit duhpáha borgguheamis ja snuvssaid geavaheamis, muhto eai buohkat nagot dan. Buoremus lea dál jo mearridit ahte it áiggo goasse duhpáha ja snuvssaid geavahišgoahtit.

Dihtet go?

Duhpát lea máilmmi stuorámus olmmošgoddi. Duhpáha geažil ollu olbmot ožžot váibmovigiid, geahpesdávddaid ja borasdávddaid.

mielas
áinnas

máidnosiid
reklame

gárihuvat
juhkaluvvat

spaktan
konsentrašuvdna

sosiálalaččat
ovttastallamii earáiguin

psyhkalaččat
dovdduide

vearredagut
*dagut mat eai leat lobálaččat,
omd suoládeapmi, huškun,
doarrun, bilideapmi, gárre-
noaivvis vuodjit*

Alkohola

Alkohola lea dat dá báleamos gárrenmirkko Eurohpás, ja lea geavahuvvon mánggaid duháhiid jagiid. Alkohola lea lobálaš gárrenmirkko ja dan fidne oastit buvddas ja viidnagávppis. Fertet leat 18 jagi ovdal go fidnet oastit vuola dahje viinna.

Jos jugat alkohola, de **gárihuvat**. Alkohola rievdata miela, hejoda jurddašeami, muittu, ja **spaktan** nohká. Váikkuha maid dan láhkai ahte don jáhkát don máhtát ja hálddašat buot nu ollu buorebut. Jos eambo vel juhká, de hedjona balánsa, lihkadeamit hedjonit ja loahpas nohkat.

Alkoholageavaheapmi ii váikkut dušše rumašlaš dearvvašvuhtii. Maiddái **sosiálalaččat** ja **psyhkalaččat** sáhttá váikkuhit garrasit. Olbmot geat juhket dávjá ja badjelmeare ollu alkohola, gárihuvvet ja sáhttet láhttet apmasit, ja dahkat dakkár daguid maid eai áiggoše.

Dat lea váivin ja lossadin sidjiide geat šaddet vásihit dán dávjá. Lihkohisvuodát ja **vearredagut** dáhphuvvet hui álkit jos lea juhkan menddo ollu alkohola. Dát lea stuorra váttisvuohtan servodahkii, ja olbmuide geat šaddet gillát dákkáriid. Juohke jagi jápmet Norggas birrasii 400 olbmo go leat juhkan menddo ollu.

Alkohola dahká ahte olmmoš juhkaluvvá dahje gárihuvvá. Dalle sáhttá bargat daguid maid muđui ii dagašii.

ODDASAT

Čorbmadan njunnái

Goalmmátlotjahkásaš almmái lea Sis-Finnmárkku diggegottis dubmehallon 30 diimmu servodatränggáštusii go diggi lea gávnahan su rihkkon ránggáštuslaga § 228 ja veahkaválddálaččat bávččagahttan nuppi rupmaša dahje dearvvašvuoda. Almmái lea dubmehallon go galgá feasttas diimmá golggotmánus čorbmadan olbmo oktii dahje moddii ámadadjui nu, ahte njunneđákti luoddanii. Áššáskuhtton almmái ii boahán diggái, muhto attii čilgehusa telefonvna bokte ja miedihii iežas leat sivalažžan áššis. Son galgá čadahit servodatränggáštus 90 beaivvi siste.

Cápmii guokte nieidda

ÁLTÁ: Politiiijat ožžo dieđu sotnabeaivvi beal njealji áigge mannelgaskabeaivvi, ahte guokte nuorra nieidda galgaba cápmahallan feasttas muhtun privahtaviesus Álttás. Dat dahku galgá leat dáhphuvvan sotnabeaivvi iddes. Dievdoolmmoš, gii váldui gitta daguid ovddas sotnabeaivvi 21.30, galgá leat bálkestan nuppi nieidda tráhppás vulos, ja nuppi galgá fas geassán vulos dan tráhppa. Dasa lassin galgá leat dievdoolmmoš sudno bálkestan láhttái. Dievdu, gii lea jur badjel 20-jahkasaš, lea politiiijaid halddus, ja sii galge dutkat su bahádaguid ovddas ikte.

Várohuvvo vuodján gárrenoaivvis

HÁMMÁRFEASTA: Veaháš badjel diibmu golmmas sotnabeaivvi čuovgáneamis bissehii Hámárfeastta politiija 20-jahkasaš nissonolbmo. Son várohuvvo leat vuodján gárrenoaivvis biillain, go bosihii badjel lobálaš promillaárvvu, ja politiiijat diedihit dáhphus gártá šaddat ránggáštanáššin. Biillavuoddjis ii lean gustojeaddji vuodjinkoarta. Šaddá ránggáštanášši biillaeaiggádii, gii lei fárrus. Dát mearrádus dahkkui go biillaeaiggát galgá dárkkistit ahte son guhte luoikkaha dahje geavaha mohtorfievrru deavdá gáibádusaid vuodjit fievrruin.

Dávjá sáhttá áviissain lohkat vearredaguid birra maid olbmot leat dahkan go leat juhkan menddo ollu alkohola.

Mia beaivegirji

Mia lea 13 jahkásaš nieida. Son čállá beaivegirji juohke beaivvi.

Dás sáhtát lohkat sotnabeaivvi njukčamánu 8. beaivvi birra:

Ikte leimmet Ragnhild-siesá guossis. Son devddii 50 jagi. Jurddaš ahte son lea nu boaris. Son lea oaidnit nu nuorra. Mo son mun lean oaidnit go deavddán 50 jagi? Gádden ahte šattai ahkidis feasta, muhto dat ii lean ahkit. Deiven ollu oarpmeliid ja vilbeliid geaid in lean guhkes áigái oaidnán. Lei somá singuin háleštit fas. Ledje olu njálgga borramušat, ja eanaš ollesolbmot juhke ollu viinna. Lei eatni vuorru vuodjit biilla ruoktot, nu ahte áhčči jugai maid oalle ollu. Son šaddá nu ártet go juhká viinni. Muitala ollu ártegis muitalusaid, ja mun heahpanin. Muhto lei vearrátk Erkke-vilbealis. Su áhčči, Ovlá-eahki, jugai nu ahte juhkaluvai áibbas. Son šaddá viehka ártet go juhkaluvvá. Hállá jitnosit, ja ollu duššiid.

Earát reške, muhto mun oidnen ahte Erkkes lei váivi, ja ahte sávai son sáhtášii dušše jávkat.

Lindas lea maid ná. Son muitalii eatnis birra, geas lea alla virgi ja miellagiddevaš bargu, muhto muhtumin juhká nu ollu ahte ii sáhte bargui mannat. Dalle ferte Linda leat ruovttus, ja veahkehit eatnis. Lea álki fuomášit Lindas go eadni lea juhkan. Dalle lea sus váivi. Ii ge šatta buoret das go gánddat hárdet ja givssidit su dainna. Sii diedđusge leat fuomášan mo dilli lea, jos vel Linda ii leat ge muitalan maidege. Dušše munnje lea muitalan. Liikká lea mu mielas boastut ahte earát galget hárdit ja givssidit su dainna. Ii leat mánáid sivva jos váhnemat juhket menddo ollu.

Rávisolbmot juhket menddo ollu. In sáhte áddet mii das lea nu somá. Jáhkán nuorat jurddašit eambbo jugešvuoda birra go rávisolbmot.

Oaidnaletne ihttín, ráhkis beaivegirji!

Dearvvašvuodadirektohahta.

Heroin lea vilges bulvar maid geavaheaddjit liggejit vai šaddá njalbin ja dasto bidjet sprøyttá sisa ja čuggejit dan varrasuonaide. Dat dahká ahte olmmoš oažžu garra gárrendovddu.

Narkotihkka

Narkotihkka lea gárrenmirkko. Don leat sihkkarit gullan sániid: amfetamin, ecstasy, hášša, heroin ja kokain. Buot dát ávdnasat leat narkotihkat ja dat váikkuhit **vuoignašiidda** iešguđet láhkai ja addet iešguđetlágan gárrendovddu.

Muhtin narkotihkalaš ávdnasiid sustet, earáid fas sprøyttain čuggejit dahje sáhhtá maid tableahttahámis njielastit, dahje suova njammat. Narkotihkka addá gárrendovddu dan botta go ávnas lea rupmašis dahje varas. Maŋŋá šaddá váivves ja fuones dovdu, ja dalle sáhhtá šaddat miella eambbo geavahit. Olbmot geat geavahit narkotihka dávjá, šaddet váibasat ja ollugat fertejit heaitit skuvllas dahje barggus.

Narkotihkalaš ávdnasiid ii leat lohpi vuovdit, oastit dahje geavahit Norggas. Olbmot geat geavahit narkotihka, fertejit suoli dan fievrridit Norgii, dahje oastit sis geat dan suoli fievrridit. Dat lea divrras, ja ollugat fertejit vearredaguid bokte «dinet» ruđa dasa.

vuoignašiidda

Hášša lea narkotihkka mii dahkko cannabis-šattu urbbiin. Dan sáhhtá borgguhit, ja gáruhuvvat.

FÁKTÁSTOBE

Mo váikkuhit gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat dutnje?

- Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat sáhttet vahágahttit du vuoignashiid, váimmu, geahppáid, nearvvaid ja eará rumašosiid agi beaivái.
- Gárrenmirkkuide, duhpáhii ja snuvssaide álkít sorjástuvvo, ja dávjá don dan it fuomáš ovdal go áiggut geahččalit birget dan haga.
- Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat dagahit ahte don váibbat, šliettat ja návccahuvat.
- Gárrenmirkkot gárihuhttet, ja don sáhtát láhttet apmasit ja dahkat daguid maid it áiggoše.
- Bearaš, mánát, fuolkkít ja eará lagas olbmot sáhttet váivašuvvat, heahpanaddat, ballat ja oažžut psyhkalaš dávddaid du gárrenmirkkuid, duhpát ja snuvssaid geavaheami geažil.
- Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat leat divrasat.
- Jos gárihuvat de don it álo dieđe mii lea duohta. Dávjá jáhkát ahte leat ovdamearkka dihte ollu gievrrat go duođas leat. Šattat badjelmeare duostil, ja sáhtát lihkohisvuodaide gártat.

Čoahkkáigeassu – Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat

Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat

Duhpát, snuvssat, alkohola ja narkotihkka leat gárrenmirkkot ja mannogálvvut mat gávdnojit servodagas, ja maid muhtimat geavahit. Dat váikkuhit garrasit sihke **fysalaš** ja **psyhkalaš** dearvvašvuhtii. Duhpáha, snuvssaid ja alkohola lea lohpi geavahit Norggas go leat deavdán 18 jagi. Datte ii leat lohpi almmolaš báikkiin borgguhit. Alkohola lea lohpi dušše ruovttuin dahje dihto báikkiin juhkat. Narkotihka ii leat lohpi geavahit, oastit ja vuovdit Norggas. Gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat leat nu váralaččat geavahit ahte daid ii leat lohpi **márkanfievriddit**. Dat mearkkaša ahte daid ii leat lohpi fállat olbmuide, ja duhpát ii galgga oidnot **buvddaid** hilduin. Eanaš nuorat geat geavahit gárrenmirkkuid ja duhpáha ja snuvssaid, leat ruovttuin ja **skihpáriid** bokte čatnasan dahje oahpásmuvvan daidda.

fysalaš
rumašlaš

psyhkalaš
dovdduid

márkanfievriddit
reklameret

buvddaid
rámbuvorrii

skihpáriid
ustibiid, olbmáid

máistašit
máhkkut, smáhket

Buvddain
rámbuvorriin

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čeahkkáigeasu s 73 ja vástit.

- 1) Makkár gárrenmirkkot ja heakkaváralaš mannogálvvut gávdnojit servodagas?
- 2) Masa váikkuhit gárrenmirkkot, duhpát ja snuvssat?
- 3) Makkár gárrenmirkkuid ja váralaš mannogálvvuid lea lohpi oastit ja geavahit Norggas?
- 4) Manne ii leat lohpi márkanfievriddit gárrenmirkkuid, duhpáha ja snuvssaid Norggas?
- 5) Gos nuorat oahpásmuvvet ja čatnasit gárrenmirkkuide, duhpáhii ja snuvssaide?

Dahkki

1. Muhtimin mii hástit skihpáriid vuolgat fárrui iešguđet doaimmaide. Dat sáhtta leat kino, dásun dahje eará. Dramatiserejehket skihparaččaid geat geahččalit oaččuhit nuppiid searvat borgguhit, suoládit, bilidit dahje **máistašit** alkohola. Muhtimat leat hástaleaddjit ja earát fas hástaluvojit. Lonuhehket. Sii geat hástaluvojit, galget vástidit II. Man galle ii-vástidan vuogi gávdnabehtet?

2. Buvddain ii leat lohpi vuovdit duhpáha olbmui de vuollil 18 jagi, muhto eai buot buvdabargit čuovo dán lága nu dárkilit. Mannet guovllu buvdade ja geahččalehket fidnet oastit sigarehta! Hutket iešguđet ákkaid dasa ahte dii fertebehtet oažžut oastit. Soaita eadni, áhčči dahje siessá leat sádden du oastit sigarehta sin ovddas?

Dutki

1. Ohcet eambbo dieđuid ja govaid internehtas iešguđet gárrenmirkkuid, duhpáha ja snuvssaid birra! Árvvoštallet maid háliidehpet ovdanbuktit ja mitalit dain dieđuin maid gávdnabehtet. Muhtin ráje ferte čuoldit eret. Sáhttibehtet ovdanbuktit iešguđet láhkai.
2. Man ollu máksa okta sigarehttapáhkka (20 sigarehta)? Man ollu ruđa ferte olmmoš gii borgguha ovttá páhka beaivái, geavahit vahkui, mánnui ja jahkái? Man ollu ruđa lea geavahan son gii lea borgguhan ovttá sigarehttapáhka beaivái, 50 jagi?
3. Dutket vuossárgga/mánnodaga áviissaid! Doppe sáhtta lohkat maid olbmot leat verrošan gárrenmirkkuid geavaheami geažil.

Ovttas buoridit máilmmi

Dán oasis oahpat

- Mii ON lea
- Muhtin ON vuollásaš organisašuvnnaid birra
- Mat NATO, WTO, OECD ja EFTA/EEO leat
- Mo máilmmi eamiálbmogat barget ovttas
- Maid máilmmi humanitára veahkkeorganisašuvnnat barget

Dihitet go?

... ahte vuosttaš ON-jodiheaddji
lei norgalaš ja politihkkár

Trygve Lie.

vearredahkan
kriminalitehta

organisašuvnnat
*ásahus mas leat miellahtut
geain leat seammá beroštu-
mit ja áigumušat*

máilmmiviidosáččat
*miehtá máilmmi, inter-
našunála*

Ovttastuvvan
Oktii searvan

Našuvnnat
Riikkat

ON leavga. Leavggas oainnát
máilmmekártta man olivenoavssit
birastit. Olivenoavssit lea ráfisym-
bola, ja máilmmekárta symbolise-
re máilmmi álbmogiid.

Muhtin áššiid eat sáhte Norggas ja Sámis okto čoavdit. Dat leat áššit dego soađit, luondduroasut, báhtareapmi, dálkkádatrievdan, **vearredahkan** ja gávppašeapmi. Buot máilmmi riikkat ja álbmogat fertejit ovttas bargat ja veahkehit guđet guimmiid buoridit diliid máilmmis nu ahte dat šattašii buorebun buohkaide. Danne muhtin **organisašuvnnat** barget ovttas **máilmmiviidosáččat**. Dákkár organisašuvnnat leat ovda-mearkka dihtii ON, humanitára veahkkeorganisašuvnnat, suodjalanorganisašuvnnat, gávppašanorganisašuvnnat ja máilmmi eamiálbmogiid organisašuvnnat.

ON

ON lea oanádus ja mearkkaša: ***Ovttastuvvan Našuvnnat***. Dat fas mearkkaša ahte ollu riikkat miehtá máilmmi leat oktii searvan ovttastuvvan stuora searvá, bargat ovttas. Sii ásahit ovttas lágaid ja njuolggadusaid maid buot riikkat galggašedje čuovvut. Sii geahččalit čoavdit riidduid mat bohciidit riikkaid gaskkas. Sii

gehččet bearrái ahte riikkaid eiseválddit čuvvot olmmošvuoigatvuodaid. ON lea máilmmiviidosas organisašuvdna ja measta buot máilmmi riikkat leat ON:a miellahtut. ON **vuodđuduvvui** golggotmánu 24. beaivvi jagi 1945. Lei seammá jagi go nuppi **máilmmisoahti** nogai.

Norga lea ON:a miellahttu. Dat mearkkaša ahte Norga beassá leat mielde čoahkkimiin ja **šiehtadallamiin**. Norgga ráđđehus ja sámediggi válljejit olbmuid geat galget **ovddastit** Norgga ON:a čoahkkimiin ja šiehtadallamiin. Dán láhkai sii váikkuhit dasa mo ON buoremusat galgá veahkehit máilmmi riikkaid buoridit iežaset álbmoga dili. Dat sáhtta leat skuvllaid hukset, ráfi bisuhit, bistevaš oahpu fállat ja nuvtta dearvvašvuodadivššu buohkaide fállat. Dán láhkai sáhttet olbmot beassat eret geafivuodas ja ieža **birgegoahtit**.

ON:s leat mánnga vuolle-**organisašuvnna** mat iešguđet láhkai barget buoridit olbmuid eallima. Muhtimat dain leat olmmošvuoigatvuodaid komitea, ILO **konvenšuvdna** ja ONa dálkkádatpanela.

Bajit: ON-gárdin New Yorkas.

Vuolit: ON:a máilmmiráđđi. Deike čoahkkanit ON-lahtuid riikkaid ovddasteaddjit ságastit ja čoavdit riidduid.

vuodđuduvvui
álggahuvvui

máilmmisoahti
soahti masa buot máilmmi riikkat oassálastet

šiehtadallamiin
ságastemiin, gulahallamiin, digaštallamiin

ovddastit
oassálastet sin ovddas

birgegoahtit
álgit birget

organisašuvnna
ásahusa

konvenšuvdna
šiehtadus, kontrákta

Manne ON?

máilmmesoadís

*soahti masa buot máilmmi
riikkat oassálastet*

searvvi

*ásahus mas olbmot leat sear-
válaga, ovttas*

gozihit

geahččat bearrái, čuoovvut

vuodđuduvvui

ásahuvvui

Nuppi **máilmmesoadís** ledje ollu olbmot duššan, goddon ja ruovttuid haga šaddan. Ollu mánát nelgo ja gollo. Riikkaid eiseválddit mearridedje ásahit muhtin **searvvi** mii miehtá máilmmi galgá **gozihit** ahte eai šattašii šat máilmmesoadit. Jos buot riikkat leat fárus seammá ásahusas, lea álkit ságastit ovttas dan sadjái go soahtat. Dattege leat ain soadit muhtin guovlluin máilmmis. Muhto máilmmesoadit eai leat leamaš dan rájes go ON **vuodđuduvvui**.

Ollu olbmot miehtá Finnmárkku šadde ruovttuid haga nuppi máilmmesoadái geažil, go bávkkanasat ledje bilidan sin dáluid. Dá Čáhcesuolu geasset 1945.

Olmmošvuoigatvuođaid konvenšuvdna

Dus lea olmmošvuoigatvuohta go don leat olmmoš.

Nuppi máilmmesoadi áigge ledje ollu olbmot gillán issoras **vealahemiid** dušše dan dihte go ledje juvddálaččat dahje **doaimmashehttemat**. ON dáhtui sihkkarastit ahte dákkár issoras vealaheapmi ii galgan šat dáhpáhuvvat. Olmmošvuoigatvuođa komitea vuodđudii 30 olmmošvuoigatvuođa čuoggá juovlamánu 10.b. 1948. Dain šattai namma: *Olmmošvuoigatvuođaid konvenšuvdna*. Dat gusket buot olbmuide miehtá máilmmi. Dus lea olmmošvuoigatvuohta go don leat olmmoš. **Beroškeahttá** das gos orut, makkár oskku čuovut, makkár **čerdii** gulat ja makkár duogáš dus lea, de gusket olmmošvuoigatvuođat dutnje.

Máilmmi álbmogiid eallindilit leat dan rájes ollu buorránan, muhto ain dáhpáhuvvet **olmmošvuoigatvuođarihkumat**. Muhtimat nelgot, earát fas eai oaččo oahpu dahje barggu danne go sii gullet muhtin eará čerdii dahje leat homofiillat. Muhtimat fertejit báhtarit sođiid, diktáhtoriid ja eará dáhpáhusaid geažil. Sii šaddet báhtareaddjin.

Maidái Norgga juvddálaččat gillájedje vealaheami ja sáddejuvvojedje bargoleairraide.

Ollugat fertejedje baluin fáhkka báhtarit.

vealahemiid
eahpevuoiggalašvuođa

doaimmashehttemat
*olbmot geain váilot
muhtin doaimmahagat
(omd eai sáhte vázzit)*

Beroškeahttá
ii beroš

čerdii
*olmmoščearda, omd
sámit, romálbmot*

olmmošvuoigatvuođarihkumat
ahte olmmošvuoigatvuođat eai čuvvojuvvo

Olmmošvuoigatvuođakomitea galgá geahččat bearrái ahte olmmošvuoigatvuođaid konvenšuvdna čuvvojuvvo miehtá máilmmi. Norga lea geatnegahtton čuovvut olmmošvuoigatvuođaid konvenšuvnna, go sii leat soahpamuša dohkkehan (ratifiseren).

Dihtet go?

...ahte ON lea ásahan mánáide sierra **vuoigatvuođaid** ja dat gohčoduvvo namain: **Mánáidkonvenšuvdna**. Muhtin dehálaš mánáidvuoigatvuođat leat:

Mánáidkonvenšuvdna

ON lea ásahan mánáide sierra vuoigatvuođaid ja dat gohčoduvvo namain **Mánáidkonvenšuvdna**. Muhtin dehálaš mánáidvuoigatvuođat leat:

Buot olbmot vuollil 18 jagi rehkenastojit mánnán. Buot mánáin leat seamma vuoigatvuođat.

Buot mánáin lea vuoigatvuohta ohppui mii dahká ovddideami vejolažžan.

Buot mánáin lea vuoigatvuohta bajásšaddat.

Buot buohcci mánáin lea vuoigatvuohta dan buoremus medisiinnalaš dikšui maid stáhta sáhtta fállat.

Bargu ii galgga hehttet máná skuvlavázzima ja ovdáneami.

Lea stáhta ovddasvástádus ahte buot mánát ja rávisolbmot dovdet mánáidkonvenšuvnna.

Buot mánáin lea vuoigatvuohta vuoigastit, friddjaáigái ja stoahkat.

unicef

ILO konvenšuvdna nr. 169

ON:a ILO kommišuvdna vuodđudii geassemánu 28. beaivvi 1989:s muhtin konvenšuvnna. Das šattai namma *ILO-konvenšuvdna nr. 169*, ja dat **goziha** ahte eamiálbmogiid vuoigatvuodat galget bissut. Norga **dohkkehii** konvenšuvnna geassemánu 20. beaivvi jagi 1990. Suopma ja Ruotta leat dáid áiggiid digaštallamin galget go dohkkehit soahpamuša.

Sámegiella galgá gullot ja oidnot sihke skuvllain ja muđuid servodagas. Sámi joatka- ja boazodoalloskuvla.

konvenšuvdna

kontrákta, šiehtadus, soahpamuš,

goziha

nanne, mearrida, geahččá bearrái

dohkkehii

geatnegahtii čuovvut šiehtadusa

dohkkehii

šiehtadusa

Sámi báikenamat galget oidnot
galbbain ja kárttain.

Boazodoallu lea sámi árbevirolaš
luondduealáhus.

Norga dohkkehii soahpamuša go sin eamiálbmot leat sámít. Dat mearkkaša ahte ILO-konvenšuvdna guoská Norgga sámii-de. Dán láhkai áigu Norgga stáhta veahkehit sámiid bisuhit, várjalit ja **nannet** daid vuoigatvuođaid. Muhtin eamiálbmot-vuoigatvuohta lea:

Buot eamiálbmogiin lea vuoigatvuohta geavahit, ođasmahttit ja fievr-ridit boahhtevaš buolvvaide iežaset máidnasiid, gielaide, njálmmálaš árbevieruid, jurddašuvugiid, čállinvugiid ja girjjálašvuođa. Sin báikenamat ja nammadanvierut galget bisuhuvvot ja várjaluvvot.

Gávdnojit ollu eará eamiálbmotvuoigatvuođat.

ILO- konvenšuvdna nr. 169 lea leamaš buorre sámiiide danne go dat lea leamaš vuodđun **ealáskahttit** ja nannet sami vuoigatvuođaid ja sami kultuvrra. Maiddá i eará eamiálbmogat máilmmis atnet ávkki soahpamušas.

ONa Dálkkádatpanela

Muhtin **dálkkádat** dutkit vuodđudedje jagi 1988 ON:a Dálkkádatpanela (Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC). Das leat ollu čeahpes dálkkádatdutkan ja **áššedovdit**, miehtá máilmmi fárus. Sii lohket ja árvvoštallet buot dutkosiid mat dahkkojit dálkkádaga hárrái miehtá máilmmis. Dutkosiid bokte sii árvvoštallet makkár váikkuhusat dálkkádatrievdamis leat máilmmi álbmogiidda ja lundui. Juohke viđát jagi sii almmuhit raportta.

Mii geavahit menddo ollu, ja molsut dahje lonuhit dávviid dájvja. Dalle fertet fabrikat ja fitnodagat buvttadit eambo ávdnasiid ja biergasiid. Fabrikat ja fitnodagat illudit go olbmot geavahit ja ostet ođđa buktagiid dájvja, go dalle

nannet

dahkat fámmoleabbon

ealáskahttit

eallát fas

dálkkádat

dábálaš dálki, arvi/muohtti ja temperatuorrat dihto guovllus máilmmis, omd lea davviguovlluin arktalaš dálkkádat (buolaš dálvvit)

áššedovdit

olbmot geat dihtet ollu áššis, dás: dálkkádagas

áittan

uhkáduššan

dulvvit

go jogain lea nu ollu čáhci
ahte «govdet» badjel ja dat
golgá dohko gosa ii galgga

sii dinejit ruđa. Muhto buvttadeapmái dárbbášuvvojit ollu olju, minerálat ja eará maid mii bohkat ja viežžat luonddus. Olbmuid lassáneaddji bohkan, čuollan, mátkkošteapmi ja buvttadeapmi dagahit ahte luonddunuoskkideapmi lassána garrasit miehtá máilmmi.

Luonddunuoskkideapmi lea stuorra **áittan** máilmmi álbmogiidda ja sin ássanguovlluide, go dat fas dahká ahte dálkkádat rievdá. Doppe gos dábálaččat lea báhkka, šaddá vel báhkka-seabbon ja soaitá vel arvi ge jávkat, ja eatnamat goiket ja gurbet. Muhtin guovlluin fas arvigoahtá eambo go ovdal, ja menddo ollu, ja **dulvvit** bilidit eatnamiid. Dalle ii sáhte gilvit biepmu olbmuide, ii ge šibihiidda. Polaid jienat suddet ja sirkumpolára eamiálbmogiidda ja dáid guovllu elliide šaddá

Ollu fabrihkat luitet áibmui váralaš gássaid mat nuoskkidit luonddu nu ahte polajienat suddet.

váttisin bivdit njurjuid ja fálláid. Stuorra mearat **ahcet** nu sakka ahte muhtin báikkít ja sullot soitet jávkat čázevuollái. Issoras garra orkánat cuvkejit olles gávpogiid. Mii sáhttit árvidit mo visot dát váikkuhit olbmuid ja sin birgemii.

ahcet
šaddet nu stuorrán

duođašta
čájeha

Ođđaseamos dálkkádatpanela raporta **duođašta** ahte olbmuid garrasit lassáneaddji geavaheapmi ja nuoskkideapmi lea sivvan dasa ahte dálkkádagat rivdet. Raportta lohket visot máilmmi jođiheaddjit, ja dan vuodul sii **ráđđádallet**,

ráđđádallet
ságastit, digaštallet ovttaš, ja gávnnahit čovdosa

Thaieatnamis lea arván eambbo ja guhkitáigge go dábálaččat, nu ahte dáluid birra ja geainnut leat dulvan.

Jos arvá menddo uhccán, de goiket ja gurbet eatnamat ja jávrrit.

ruvkedoaimmaid

bohkat eatnama ja viežžat/váldit doppe minerálaid ja metállaid omd. ruovddi dahje golli

árvoštallet ja mearridit makkár dálkkádatpolitihka sii galget bidjat doibmii unnidit nuoskkideami.

Norgga birasdepartemeanttas lea ovddasvástádus ráđđádallat dálkkádatpanelain ja bidjat sin ávžžuhusaid doibmii, Norggas. Birasdepartemeanta galgá dieđusge fas Sámedikkiin ráđđádallat go lea sáhka sámi guovlluin álggahit **ruvkedoaimmaid** ja eará doaimmaid mat čuhcet sámi guovlluid lundui.

Sámit mielaset čájeheamen ruvkedoaimmaid ektui.

Ollu ávdnasat maid mii geavahit leat dahkkon oljjus. Danne lea olju hui mávs-solaš ja oljofitnodagat vižžet oljju doppe gos dan fidne vai sii dinejit ruđa. Govas oaidnit ahte sáddos vižžet oljju. Ávdnasat ja kjemikálat maid oljobohkanfitnodagat geavahit sirret oljju sáddos, nuoskkida luonddu eatnamiid ja čáziid. Olbmot geat ássat dákkár guovllus šaddet buohccin ja sáhttet oažžut váralaš dávddaid. Kanada.

Ollu Norgga soalddáhat leat olgoriikkas soahtamin NATO-soalddáhin. Dá Afghanistáns.

vuodđuduvvui

ásahuvvui ja álggahuvvui

suodjalusáššiin

suodjalit jos buollá soahti

sohpe

šiehtadedje

geatnegahtton

galget, fertejit

soahtefievrruid

fatnasat, girdit, helikopterat, guorbmebiillat mat geavahuvvojit soadis

oassálastá

lea mieldde

NATO

NATO mearkkaša *North Atlantic Treaty Organization*, ja dat **vuodđuduvvui** jagi 1949. Dat lea searvi mii bargá **suodjalusáššiin**. Maŋná nuppi máilmmesoadi **sohpe** muhtin riikkat ahte sii veahkehit guđet guimmiid jos fas šattašii soahti. 28 Eurohpá ja Davvi-Amerihká riikka leat dán soahpamuša dohkkehan, ja šaddan NATO-miellahttun. Norga lea leamaš NATO-miellahttu dan rájes go NATO vuodđuduvvui.

Sin soahpamušas čuožžu ahte sii leat **geatnegahtton** veahkehit guđet guimmiid jos eará riikkat fallehit. Riikkat galget dalle soalddáhiid, **soahtefievrruid**, vearjjuid ja eará soahtereaidduid buktit ja oassálastit sohtái. NATO **oassálastá** dávjá

soahtediliide máilmmis. Dalle galgá maiddái Norga sáddet soalddáhiid ja reaidduid daidda riikkaide gos sohtet. NATO bargá ovttas maiddái riikkaiguin mat eai leat NATO-miel-lahtut.

WTO

WTO mearkkaša *World Trade Organization*, dahje Máilmmi gávpesearvi. Riikkat mat leat WTO miellahtut, dahket ovttas njuolggadusaid ja lágaid dasa mo vuovdit ja oastit gálvvuid. WTO geahččá bearrái ahte miellahttoriikkat čuvvot lágaid ja njuolggadusaid. Sii maiddái geahččalit čoavdit gávperiidduid mat bohciidit riikkaid gaskkas.

Ollu bargoolbmot bohtet eará Eurohpá riikkain Norgii. Norggas leat ollu barggut, buorre bálká ja buorre bargodilli.

EO

eangalasgillii: EU

luonddugáhttemiin

*suddjet ja gáhttet luonddu
vai ii billistuvvo ja nuoskki-
duvvo*

čalmmustahttit

oidnosii dahkat, fuomášahttit

raporterejit

diedihit

láhkarihkkumiid

ii čuoovo lága

OECD

Máilmmi riggámus ja demokrátalaš riikkat leat ásahan searvvi maid gohčodit namain: OECD. OECD mearkkaša: *The Organization for Economic Cooperation and Development*. OECD-lahttoriikkat barget ovttaš buoridit gávppašeami riikkaid gaskka ja ekonomalaš ovdáneami.

EFTA/EEO

Eanaš Eurohpá riikkat leat **EO**:a. miellahtut. Muhtin riikkat eai leat das mielde. Dat leat Norga, Liechtenstein ja Šveica. Sii leat mielde muhtin searvvis mas lea namma EFTA. EFTA-leat riikkat mat eai leat EO-lahtut. EFTA lea ožžon lobi leat fárus EEO:s. EEO mearkkaša *Eurohpá Ekonomalaš Ovttašbargo-searvi*, ja lea ásahus mas buot EO ja EFTA riikkat leat mielde vuovdimin ja oastimin gálvvuid guđet guimmiin. Ollu biillat mat vuojašit Norggas, leat bohtán Duiskkas. Daid lea Norga oastán Duiskkas vai olbmot Norggas sáhttet mannat biilgávpái oastit dakkár biilla. EEO-riikkat barget ovttaš maidái dutkanbargguin ja **luonddugáhttemiin**. Olbmot geat ássat EEO-lahttoriikkain, sáhttet friddja johtit Eurohpá riikkaid gaskkas, sihke turistan ja bargin.

Máilmmiviidosas eamiálbmogiid organisašuvnnat

Máilmmiviidosas eamiálbmogiid organisašuvnnat barget ovttaš **čalmmustahttit** eamiálbmogiid vuoigatvuodaid. Dan sii dahket iešguđet láhkai. Muhtimat čuvvot mielde ja **raporterejit** **láhkarihkkumiid** ON:ii. Earát fas barget riikkaid eiseválddiid

Amazonas eamiálbmot.

Masaiálbmot lea eamiálbmot Afrihkás.

Indiánat, Lulli-Amerihká eamiálbmot. Peru.

Inuihtta-nisu oktan mánáin. Inuihtat leat Ruonáeatnama ja Alaska eamiálbmot.

ovddasteddjiid

*ovddastit sin, leat sin ovddas
čoahkkimis sullasaččat
seammaláganat*

olahit juksat

ektui ja geahččalit oažžut sin rievdadit ja dohkkehit lágaid mat buoridit eamiálbmogiid vuoigatvuodaid.

Sámediggi sádde olbmuid čoahkkimiidda, ja sii leat Norgga eamiálbmoga **ovddasteaddjit**. Sii ovddastit sámiid beroštumiid ja veahkehit eará eamiálbmogiid **olahit** sin vuoigatvuodaid. Norgga sámit barget ovttas Ruoŧa, Suoma ja Ruošša sámiiguin áššiiguin mat gusket buot sámiide.

SÁMIRÁÐÐI
SÁMERÁDET
SAAMELAISNEUVOSTO
SAAMI COUNCIL
COIO3 CAAMOB

Sámeráđi logo.

Máilmmi eamiálbmogat čoahkkanan Áltái. Sii digaštallet mo čoavdit hástalusaid mat gusket buot eamiálbmogiidda. Dakkár áššit sáhttet leat vuoigatvuođat eatnamiidda ja čázádagaide, dahje giella ja oahpahus. 2013.

Eamiálbmot lea álbmot mii lea nu guhká ássan muhtin guovllus ahte dat leat ovddidan máhtu ja diehtaga das mo birget ja eallit luondduin dan guovllus. Máilmmis gávdnjit iešguđetlágan eamiálbmogat. Sii ássat iešguđet guovllus máilmmis ja danne sin eallin lea mánnga dáfus hui sierralágan. Datte leat sis iešvuođat ja dilit mat leat **sullasaččat**. Ollugat sis leat **koloniserema** geažil gillán veahkaválddi, **bággofárremiid** ja muhtimat sis maiddái sođiid ja goddimiid. Riikkaid eiseválddit **navdet** eatnamiid gullat sidjiide, ja ahte sii sáhttet daid ávkkástallat nu go ieža háliidit, **jearakeahtta** eamiálbmogiin. Dainna lágiin eamiálbmogiid **eallinvuogit** áitojit go eatnamat mat leat sin **birgenláhki**, billašuvvet.

sullasaččat
seammaláganat

koloniserema
*eará álbmot boah-
tá ja váldá dahje
geavahišgoahtá
earáid guovlluid,
dego livčče sin
iežaset*

bággofárremiid
*bággejuvvo fárret
eret iežas ruovttus/
guovllus*

navdet
oaivvildit, jáhkket

jearakeahtta
nu ahte eai jeara

eallinvuogit
vuohki mo eallit

birgenláhki
vuodđun birgemii

Dihtet go?

...ahte Norga lea okta dain riikkain olles máilmmis mii addá buot eanemus ruđa humanitára veahkkeorganisašuvnnaide. Dainna ruđain sii sáhttet veahkehit ollu olbmuid geat leat heahtedilis, juohke guovllus máilmmis.

gillámušaid

headi, váivves vásihusaid

johtolagaid

geainnuid ja mádiid

gilvagas

borramuš maid olbmot leat gilvát ja šaddadeamen

Máilmmiviidosas humanitára veahkkeorganisašuvnnat

Human mearkkaša *olmmoš*. Humanitára veahkkeorganisašuvnnat veahkehit olbmuid. Sii fáallet heahtevahki jos deaividit luondduroasut ja soadit mat dagahit **gillámušaid** olbmuid ja vahágahttet sin dearvvasvuoda. Luondduroasut sáhttet leat dulvvit, eanandoarggástusat dahje orkánat mat bilidit olbmuid dáluid ja **johtolagaid** ja botkejit elrávnji. Muhtimin goiket ja gurbet eatnamat jos ii leat arván guhkes áigái, ja olbmuid **gilvagas** eai šatta. Dat fas mielddisbuktá ahte olbmot nelgot.

Issoras garra orkána Filippiinnain skábmamánus jagi 2013. Orkána lei nu garas ahte dat njávkastii visot dáluid ja huksehusaid ja bilidii geainnuid.

Dalle leat humanitára veahkkeorganisašuvnnat **válbmasat** vuolgat iežaset **reaidduiguin** dohko veahkehit olbmuid geat dárbbasit čázi, borramuša, biktasiid, ránuid, tealttáid, dálkasiid ja dearvvašvuodadivššu.

Sin bargit sáhttet orrut ja bargat luondduroasuid guovlluin guhká. Sii váldet mánáid eret guovlluin gos sáhtta leat váralaš orrut ja stoahkat. Ovttas guovllu olbmuiguin sii ceggejit skuvladáluid jođánepmosit go dalle sáhttet mánát dain orrut. Skuvllas ožžot veahki ja visot dieđuid maid dárbbasit. Go dáhpáhuvet luondduroasut fáhkka, de sáhttet bearrašat **biedganaddat** iešguđet guvlui ja eai šat gávnnat. Humanitára veahkkeorganisašuvnnat veahkehit **bearašlahtuid** gávnnadit fas.

Eanaš máilmmiviidosas humanitára veahkkeorganisašuvnnain leat ossodagat maiddái Norggas.

*Ovddit heahti
ii geahča mañit
headi*

válbmasat
gárvásat

reaidduiguin
ávdnasiiguin

biedganaddat
hádjánit

bearašlahtuid
*bearraša lahtut leat omd
eadni, áhčči, oabbá, viellja,
áhkku, siessá*

Gánddaš hirmástuvvan. Buot su ávdnasat ja olles ruoktu leat billašuvvan orkána geažil.

Veahkkeorganisašuvnnat leat sajis dasttá. Sii juhket borramuša, čázi ja eará dárbašiid olbmuid geat leat gillán issoras luondduroasuid ja massán buot.

Čoahkkáigeassu – Ovttas mii buoridit máilmmi

ON

ON mearkaša *Ovttastuvvan Našuvnnat*, ja dat vuođđuduvvui golggotmánu 24. beaivvi jagi 1945. Dat lea máilmmiviidosáš organisašuvdna mas measta buot máilmmi riikkat leat miellahttun. ON galgá geahččat bearrái ja bissehit dáhpáhusaid nu mo olmmošgoddima ja vealaheami. ON šiehtadallá ja čoahkkimastá buot riikkaid eiseválddiiguin. Ovttas sii ásaht lágaid maid buohkat galggašedje čuovvut. Dán láhkai sii geahččalit gulahallat ja buoridit riikkaid álbmogiid eallindili.

ON:s leat mánnga vuolleorganisašuvnna. Muhtimat dain leat olmmošvuoigatvuođa komitea, ILO kommišuvdna ja Dálkkádatpanela. Olmmošvuoigatvuođa komitea goziha ahte olmmošvuoigatvuođaid konvenšuvdna ja mánáidkonvenšuvdna čuvvojuvvojit. ILO konvenšuvdna nr. 169 geahččá bearrái eamiálbmotvuoigatvuođaiguin. Dálkkádatpanela čuovvu mielde ja raportere ON-riikkaide mo dálkkádatrievdan váikkuha máilmmi álbmogiidda ja lundui. Norgga eiseválddit leat geatnegahtton čuovvut ON:a konvenšuvnnaid maid leat dohkkehan (ratifiseren).

NATO, WTO, OECD, EFTA/EEO

...leat **riikkaidgaskasaš** ovttasbargoásahusat mat ovddidit riikkaidgaskasaš ovttasbarggu suodjalusa, ekonomii ja gávppašeari hárrái.

riikkaidgaskasaš
Gaskal riikkaid

Máilmmiviidosaš eamiálbmogiid organisašuvnnat

Máilmmiviidosaš eamiálbmogiid organisašuvnnat čohkkejit eamiálbmogiid ovddasteddjiid miehtá máilmmi. Doppe sii ráđđádallet áššiid ja hástalusaid mat gusket buot eamiálbmogiidda. Dán láhkai sii ovttašáhttet politihkkáriidda **čalmmustahttit** hástalusaid. Norgga eamiálbmot, sámit, ovddastit Norgga dákkár digaštallamiin ja ráđđádallamiin.

Máilmmiviidosaš humanitára veahkkeorganisašuvnnat

Máilmmiviidosaš humanitára veahkkeorganisašuvnnat fáallet heahteveahki olbmuid geat gillájit luondduroasuid, nelggiid ja sođiid. Sii leat válbmašat vuolgat iežaset reaiduiguin vaikko gosa máilbmái. Sis leat mielde buot maid olmmoš dárbbáša dasa ahte birget ja eallit. Norggas leat mánnga humanitára veahkkeorganisašuvnna mat leat válbmašat vuolgat go roasut dáhpáhuvvet.

čalmmustahttit

loktet oidnosii, vai olbmot fuomášit

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čoahkkáigeasu s 98 ja vástit

1. Maid mearkkaša ON?
2. Maid bargá ON?
3. Namut guokte organisašuvnna mat leat ON vuolde!
4. Maid barget máilmmiviidosaš eamiálbmogiid organisašuvnnat?
5. Maid barget máilmmiviidosaš humanitára veahkkeorganisašuvnnat?
5. ON:a neahttasiidduin gávdnabehtet Mánáid-konvenšuvnna. Válljeheket 5 mánáidvuoi-gatvuoda mat din mielas leat dehálepmosat. Čállet daid čábbát girjaseattet ja ákkastallet iežadet válljemiid ovddas.
6. Gehččet filmma: Avatar. Man birra lea dát fiilbma?
7. Válljeheket muhtin veahkkeorganisašuvnna. Čađaheket bására dahje vuorbevuovdima dahje eará mas oažžubehtet ruđa. Sáddeheket veahkkeorganisašuvdnii ruđa maid lehpēt čohkken. Gávnaheket man láhkai din ruđat bohtet ávkin ollu olbmuide máilmmis.

Dahkki

1. Mii lea, ja mo oaniduvvo ON dárogillii? Naba eangalasgillii?
2. Goas jagis lea ON-beaivi? Mo sáhttibehtet ceahkis dan čalmmustahttit?
3. Merke áigelinnjaid vuodđologuid mat dán kapihttalis namuhuvvojit!
4. Geahčadehket ON mánáid-neahttasiidduid. Dahket 5 gažaldaga daid siidduin earáide ceahkis. Lonuhehket gažaldagaid ja ohcet vástádusaid neahttasiidduin!
8. Gávnaheket gos máilmmis leat soađit dahje riidu dáid áiggiid. Vižžet olgun geđggiid ja čállet juohke geađgái nama dan riikkas gos lea soahti dahe riidu. Gomiheket geđggiid dađis go riiddut ja soađit nohket.

Dutki

1. Gehččet ođđasiid ja lohket riikka ja guovllu áviissaid juohke beaivvi ovtta vahku. Gávdnajit go áššit gos mánáidvuoigatvuođat rihkkojit? ON:a neahttasiidduin gávdnabehtet mánáidkonvenšuvnna.
2. Mannet Sámiráđi neahttasiidduide: Sámi Ráđđi. Gávnahehket gos sin kantuvra lea, gii lea jodiheaddji, goas sii vuodđuduvvojedje, maid sii ovddidit ja geaiguin sii barget ovttas.
3. Válljehehket guokte amas eamiálbmoga ja ohcet dieđuid sin birra. Muitalehket earáide ceahkis maid dii lehpet gávnnahan.
4. Gávnahehket makkár humanitára veahkkeorganisašuvnnat leat Norggas. Ohcet dieđuid sin birra ja muitalehket earáide ceahkis.

Geografiija

Geografiija lea oahppa olles máilmmi birra. Geografiija lea greikkalaš sátni ja mearkkaša *čilget eatnama*. Jos galgat **áddet** ja máhttit čilget eatnama, de fertet máhttit ollu ođđa sániid ja namahusaid. Daid sániid geavahit go áigut muitalit ja čilget ábiid, váriid, jogaid, jávrriid, eatnamiid, gávpogiid ja báikenamaid.

Geografiijas oahppat mo eatnamat leat šaddan nu mo dat otne leat. Oahppat maiddái dálkkiid ja dálkkádagaid ja luonddu birra. Geografiija oasis oahppat maiddái gos olbmot áset ja mo sii birgejit doppe gos áset.

Go mii geografijain bargat, de mii vástidit gažaldagaid:

- Man allat lea várri?
- Gos lea gávpot?
- Makkár **eanadat** lea dien riikkas?
- Manne lea eanadat šaddan ná?
- Gos leat stuorra jávrrit?
- Gos orrot eanemus olbmot?
- Mo birgejit olbmot?
- Makkár **resurssat** gávdnojit guovllus dahje riikkas?
- Gos leat alla várit?

Geografiija

Čilget ja buohtastahttit báikiid ja guovlluid

áddet

ipmirdit

eanadat

Makkár luondu/eana lea dábálaš dihto guovllus. Omd vuotnaeanadat dahje duottareanadat

resurssat

Luondduávdnasat, omd guolli, boazu, vuovdi, dahje silba dahje ruovdi

Dán girjjis beasat lohkat ja oahppat dan birra mo olbmuid birgenláhki ja ealáhusat váikkuhit dasa gosa sii välljejit ásaiduvvat. Beasat maid lohkat ja oahppat dan birra maid Norga oastá olgoriikkain, ja mo min lassáneaddji buvttadeapmi ja geavaheapmi čuohcá eatnama lundui. Dáppe sáhtát maid lohkat ja oahppat dan birra mo sáhttá divvut ja eastadit luonddunuoskkideami. Loahpas beasat lohkat ja oahppat eambo dan birra geat báhtareaddjit leat, ja manne olbmot välljejit guođdit iežaset ruovttubáikkiid.

Olbmot leat duháhiid mield e báhtaran sođiid ja riidduid geažil Davvi-Máls, Áfrihkás. Dát mánát ja nissonat leat báhtarusas ja gillájit borramuš ja juhkamuš vátnivuodas.

San-álbmot Botswanas, Áfrihkás, dola bid-
jamin – ruvvedettiin muorraovsiid oktii.

Gabna siiddas Davvi-Ruotas.

Inuihttat Najutaqtujuqas davvin Baffinsul-
los Kánadas.

Luondduresurssat ja ealáhusat

Dán kapihttalis oahpat:

- Mat luondduresurssat leat
- Mat ealáhusat leat
- Mo ealáhusat leat rievdan mañimuš 100 jagi

vuodđoávdnasat

vuodđoávnna lea juoga mas sáhttit ráhkadit makkár nu biergasa. Olju lea vuodđoávnna. Das sáhtttá ráhkadit omd plastihkkaspánja. Guolli lea maid vuodđoávnna.

ealáhusaide

Boanddas lea ealáhus. Sus gii hukse dáluid, lea maid ealáhus. Ealáhus lea juoga mainna olmmoš bargá ja dine ruđa nu ahte birge. Birgenláhki.

Muorra lea dehálaš luondduresursan muorraindustriijaealáhussii.

Luondduresurssat

Luondduresurssat leat dat vuodđoávdnasat maid mii viežžat luonddus ja ávkkástallat. Dat sáhttet leat guolli, boazu, vuovdi, šattolaš, duolba eana ja minerálat nu go ruovdi, golli dahje silba, dahje olju ja gássa. Daid sáhttit vuovdit dahje ráhkadit eará ávnasin ja vuovdit dahje lonuhit. Dan láhkai mii háhkat alcceseamet borramuša ja eará dinggaid maid dárbbášit.

Juohke guovllus dahje báikkis gos olbmot leat ásaiduvvan, leat muhtin luondduresurssat lahkosiin. Luondduresurssat dahket ahte olbmot birgejit dan guovllus. Ollu **vuodđoávdnasat** leat resursan **ealáhusaide** dahje bargguide

Luondduressat Norggas

Govain oaidnit makkár luondduressat mis leat. Min guovluin leat guolit mearas, muorat meahcis, ruotnasat **bealdduin** ja biergu duoddaris, ruovdi eatnamis, olju eatnamis ja čáhci áimmus.

Guoli sáhttit vuovdit nie mo lea, dahje sáhttit das ráhkadat iešguðetlágan biepmuid. Muorain ja beziin fas dahkat mánngalágan atnubiergasiid nu go stuoluid ja bevddiid. Boanda fas **buvttada** šattuid ja mielkki, mas fas mii rahkadit eará borramušgálvvuid. Bohccos fidnet bierggu, duljiid, čorvviid, gápmasiid ja sistti. Ruvkkiin viežžat mánngalágan minerálaid, nu go ruovddi. Eatnama vuolde gávdno olju ja gássa. Olju ja gássa geavahuvvo boaldámuššan. Oljjus ráhkaduvvojit maiddái ollu eará biergasat, nu go plastihkka. Gássa eksporteret eará riikkaid. Doppe geavahuvvo vuoššamii ja visttiid liekkadeapmái. Čáhci addá midjiide elfámu mas oažžut elrávnnji.

bealdduin

báiki gosa gilvá ruotnasiid

buvttada

produsere

Gusas fidnet bierggu, mielkki ja náhki.

Bohccos fidnet bierggu, muhto maiddá i eará resurssaid.

Muorravuovdi.

Guolli.

Goržžiin sáhtta dahkat elrávnnji.

Ruovderuvkkiin viežžat ruovdemálmma.

Oljobohkanrusttet. Olju lea resursa mii oktii nohká.

ođasmahttojuvvojit
*šaddet fas ođđa, ii goassege
noga*

Bieggalea ođasmahtti-ressursa go dat ii goassege noga. Bieggamillut ávkkástallet biekkajá ráhkadit das elrávnji.

Koallaruve Spitsbergenis Svalbárdas. Koalla lea II-ođasmahtti ressurssa mii oktii nohká.

Ođasmahttiressurssat, II-ođasmahtti-ressurssat ja olmmošlaš ressurssat

Mis gávdnojit luondduresurssat mat **ođasmahttojuvvojit** dađistaga. Daid mii gohčodit *ođasmahttiressursan*. Čáhci lea okta dain. Go arvá dahje muohttá, de dulvet jogat ja jávrrit, ja mii fas oažžut das elrávnji. Arvi ja muohtti ii goasse noga. Guolit mearas ja jávrriin leat maiddá luondduresurssat mat ođasmahttojit, muhto mii fertet leat várrugasat ahte eat bivdde buot. Dalle sáhttet guolit nohkat.

Eará luondduresurssat fas eai sáhte ođasmahttot. Ovdamearkkat dás leat ruovdi, olju ja gássa. Ruovdemálmma vižžet ruvkkiin miehtá máilmmi. Olju ja gássa maiddá lea eatnama vuolde ja meara botni vuolde. Dát ressurssat gal nohket goas nu boahpteáiggis. Daid mii gohčodit *II-ođasmahttiressursan*.

Olbmuid máhttu lea dehálaš resursa. Son guhte máhtá duddjot, goarrut gápmagiid ja gávttiid, lea dehálaš resursa servodahkii. Dat maid olmmoš máhtá, lea dehálat ja dehálat. Mii dárbbasit servodagas olbmuid geat máhttet hukset, divvut, čállit, rehkenastit, čorget, oahpahit, dihtoriid ráhkadit, duddjot, buhcciid dikšut, vuovttaid čuohppat ja ollu eará. Daid mii gohčodit *olmmošlaš resursan*. Otná servodagas šaddet iešguđetlágan olmmošlaš resurssat eambbo ja eambbo dehálaččat.

Olmmošlaš resurssat

Ealáhusat

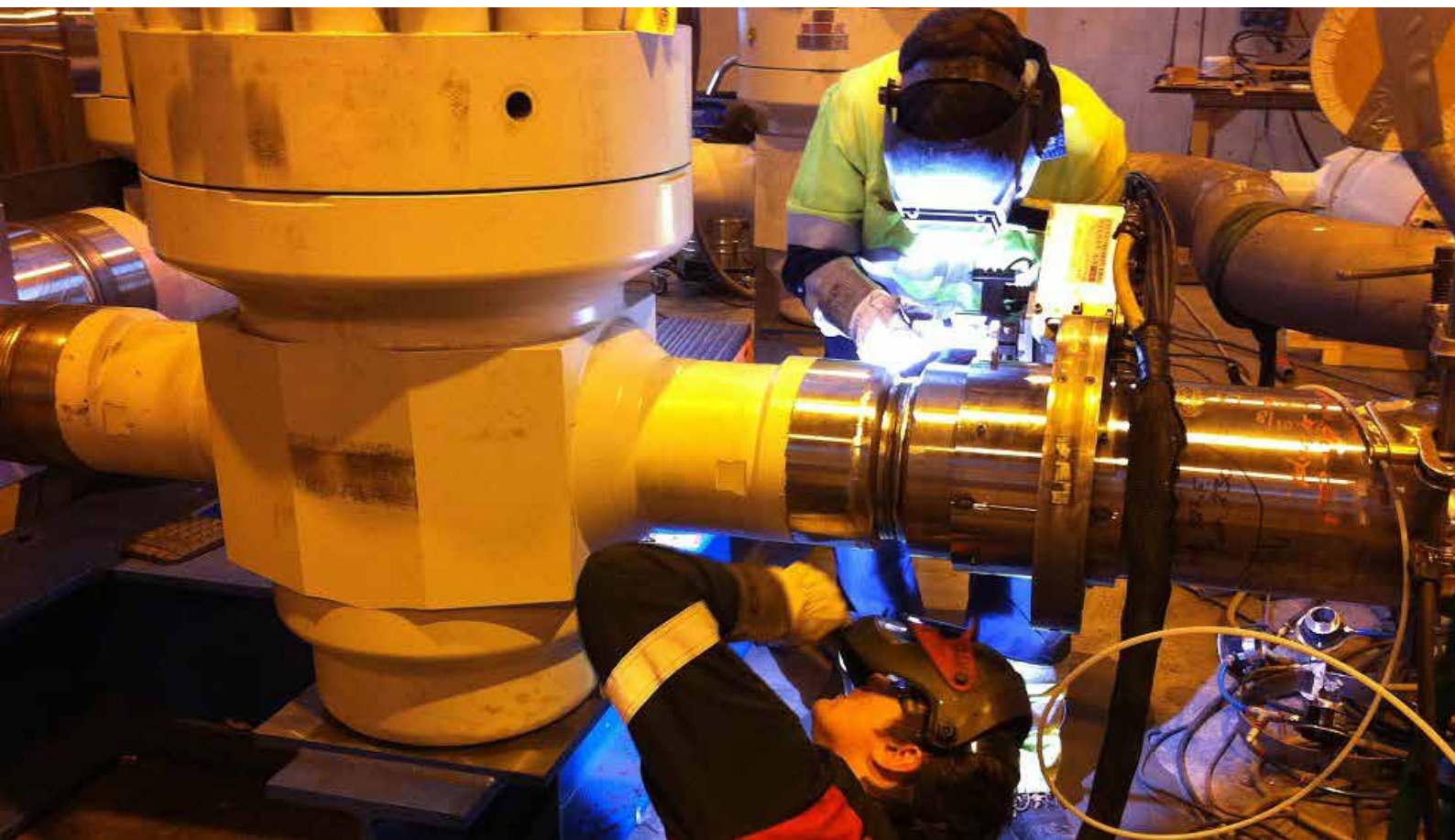
Sátni *ealáhus* mearkkaša birgenláhki dahje bargu mas fidne ruhtadietnasa. Min servodagas leat golbma váldoealáhusa. Dat leat *Vuodđoealáhusat*, *industriijaealáhusat* ja *bálvalusealáhusat*.

Vuovdebargi bargá vuodđoealáhusas

Buohccedivššár bargá bálvalusealáhusas

Sii geat barget vuodđoealáhusas, ávkkástallet luondduresurs-
said nu go guoli, eatnamiid, muoraid, šibihiid ja bohccuid.
Olbmot geat barget fabrihkain, iešguđet huksemiin ja oljo- ja
gássabuvttademiin, fas barget industriijaealáhusas. Bálvalus-
ealáhusain barget sii geat vuvdet gálvvuid, čorgejit, fievrridit
gálvvuid, oahpahit ja dikšot buhcciid. Bálvalusealáhus lea
Norgga stuorámus ealáhus. Makkár ealáhusas du váhnemat
barget?

Industriijaealáhus

Ealáhusat rivdet Norggas

Olbmot Norggas eai leat álo bargan seamma ealáhusain. Ealá-
husat leat rievdan áiggiid čađa. Ovdamearkka dihtii barge 110
jagi dás ovdal ollu eambbo olbmot vuodđoealáhusain go otne.

buvttadišgohte
álge produseret

bálvalusaid

*Juoga maid mii bargat danne
go mii háliidit fállat veahki
dahje máhtu earáide. Dan
ovddas oažžut bálkká. Dat
sáhttá leat omd elektrihkkár.*

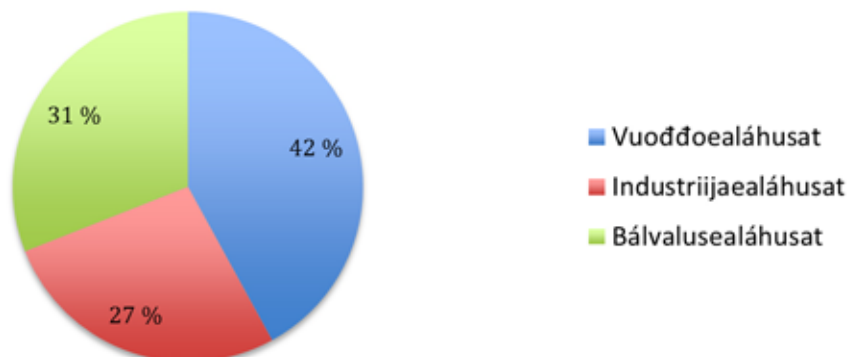
fállagohte
álge fállat

Ovdal go tráktor ja eará stuorra
mašiinnat bohte, dárbbasjedje ollu
olbmot bargat dan barggu maid
dát tráktor bargá.

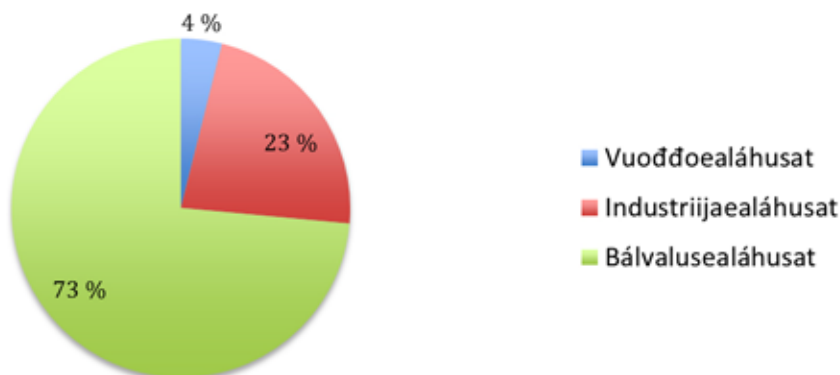
Váldosivvan dasa lea ahte mašiinnat dál barget barggaid
maid olbmot ovdal dahke eanadoalus, boazodoalus, guolle-
bivddus ja vuovdebarggus. Go mašiinnat bohte, guđde ollu
olbmot vuodđoealáhusaid. Sii **buvttadišgohte bálvalusaid**.
Sii **fállagohte** iežaset máhtu ja gálvvuid vuovdimassii. Muh-
timat ášahedje buvddaid, muhtimat fálle fanasfievruid, earát
fas fálle divvumiid ja huksemiid. Diagrámmain oaidnit ahte
industriijaealáhusas ii leat leamaš stuorra rievdadus.

Ealáhusat Norggas 1900

Ealáhusat Norggas 2010

Stuorámus rievdadus lea vuodđoealáhusain ja bálvalusealáhusain. Diagrámmain oaidnit ahte 110 jagi dás ovdal ledje badjelaš 30 proseantta buot ealáhusain bálvalusealáhusat. Bálvalusealáhusat leat lassánan dan rájes, ja jagi 2010 lei dát oassi 73 % buot ealáhusain. Seammá áigodagas lea vuodđoealáhusoassi njiedjan 42 proseanttas dušše 4 prosentii. Dát logut mitalit earret eará ahte dál mašinnat dahket bargguid maid olbmot ovdal fertejedje bargat eanadoalus, boazodoalus, meahcásteamis, vuovdebargguin ja guolásteamis.

áigodagas
áiggis

Čoahkkáigeassu – Luondduressat ja ealáhusat

Resurssat

Resurssat leat juoga maid mii sáhttit ávkkástallat ja dinet ruđa. Mis leat ođasmahtti ja II-ođasmahtti luondduressat ja olmmošlaš resurssat.

Luondduressat leat: Guolli, olju, gássa, koalla, čáhci, ruovdi, muorat, eatnamat, birgu.

Ođasmahtti resurssat leat: Čáhci, muorat, guolli, eatnamat, šibihat.

II-ođasmahtti resurssat leat: Olju, gássa, ruovdi ja koalla.

Olmmošlaš resurssat leat: Olbmot geat leat oahppan ja máhttet iešguđetlágan doaimmaid, omd. duddjot, dahje dihtora ja interneah-ta geavahit.

Ealáhusat

Ealáhus lea birgenláhki dahje bargu mainna olmmoš dine ruđa vai birge. Mis leat golbma birgenlági min servodagas: *Vuođđoealáhusat, industriija-ealáhusat* ja *bálvalusealáhusat*.

Vuođđoealáhusain barget olbmot geat ávkkástallet luondduressaid dego guoli, eatnamiid, šibihiid ja bohccuid. Eanadoallit, guolásteaddjit ja boazodoallit barget vuođđoealáhusain.

Industriijaealáhusat leat ealáhusat main olbmot buvttadit iešguđetlágan ávdnasiid ja mašiinnaid. Sáhttet maid buvttadit luondduressain iešguđetlágan ávdnasiid ja borramušgálvvuid. Olbmot geat barget industriijaealáhusas, barget earret eará fabrihkain, meierijain, ruvke-doaimmain, njuovahagain ja oljobohkanrusttegiin. Inšenevrrat, guollebargit, huksejeaddjit, njuovvit, ruvkebargit ja oljobargit barget industriijaealáhusain.

Bálvalusealáhusain barget olbmot geat bálvalit earáid servodagas. Sii vuvdet gálvvuid, oahpahit, čállet, fievrridit gálvvuid ja olbmuid, čorgejit ja fáallet divvumiid. ležaset máhtolašvuodas ja čehppodaga ovddas sii ožžot bálkká. Bussevuoddjit, oahpaheaddjit, journalisttat, mekanihkkárat, elektriikkárat, buvdamielbargit ja buohccedivššárat leat muhtimat geat barget bálvalusealáhusain.

Ealáhusat rivdet

Ealáhusat rivdet dađe mielde go servodat rievdá ja olbmot geavahišgohtet ođđa mašiinnaid ja teknologiiija. Ovdal barge ollu olbmot vuodđoealáhusain. Dál barget uhccán olbmot vuodđoealáhusain Norggas, go dan barggus masa ovdal dárbbášedje ollu olbmuid, barget mašiinnat dál. Dán áigge barget eanáš olbmot bálvalusealáhusain dahje industriija-ealáhusain.

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čeahkkáigeasu s 116 ja vástit

1. Mii lea resursa?
2. Makkár resurssat leat mis?
3. Namut guokte ođasmahtti resurssa!
4. Namut guokte II-ođasmahtti resurssa!
5. Namut guokte olmmošlaš resurssa!
6. Mii lea ealáhus?
7. Makkár ealáhusat leat mis?
8. Manne rivdet ealáhusat?
9. Makkár ealáhus lea stuorámus Norggas?

Dahkki

1. Mannet čuovvut/bargat muhtin ealáhusas muhtin áigge. Čállet beaivegirjji das maid lehpēt bargan ja áican.
2. Árvvoštala/smiehta/ságastala earáiguin ceahkis: Makkár olmmošlaš resursan don háliidat leat servodahkii, go stuorut? Maid fertet dalle hárjehallat ja oahppat?

Dutki

1. Dutket iežadet gieldda/suohkana. Makkár ealáhusat leat din gielddas/suohkanis?
2. Dutket makkár ealáhusat ledje du gielddas/suohkanis 100 jagi dassái? Manne jáhkkibehtet nu ledje?

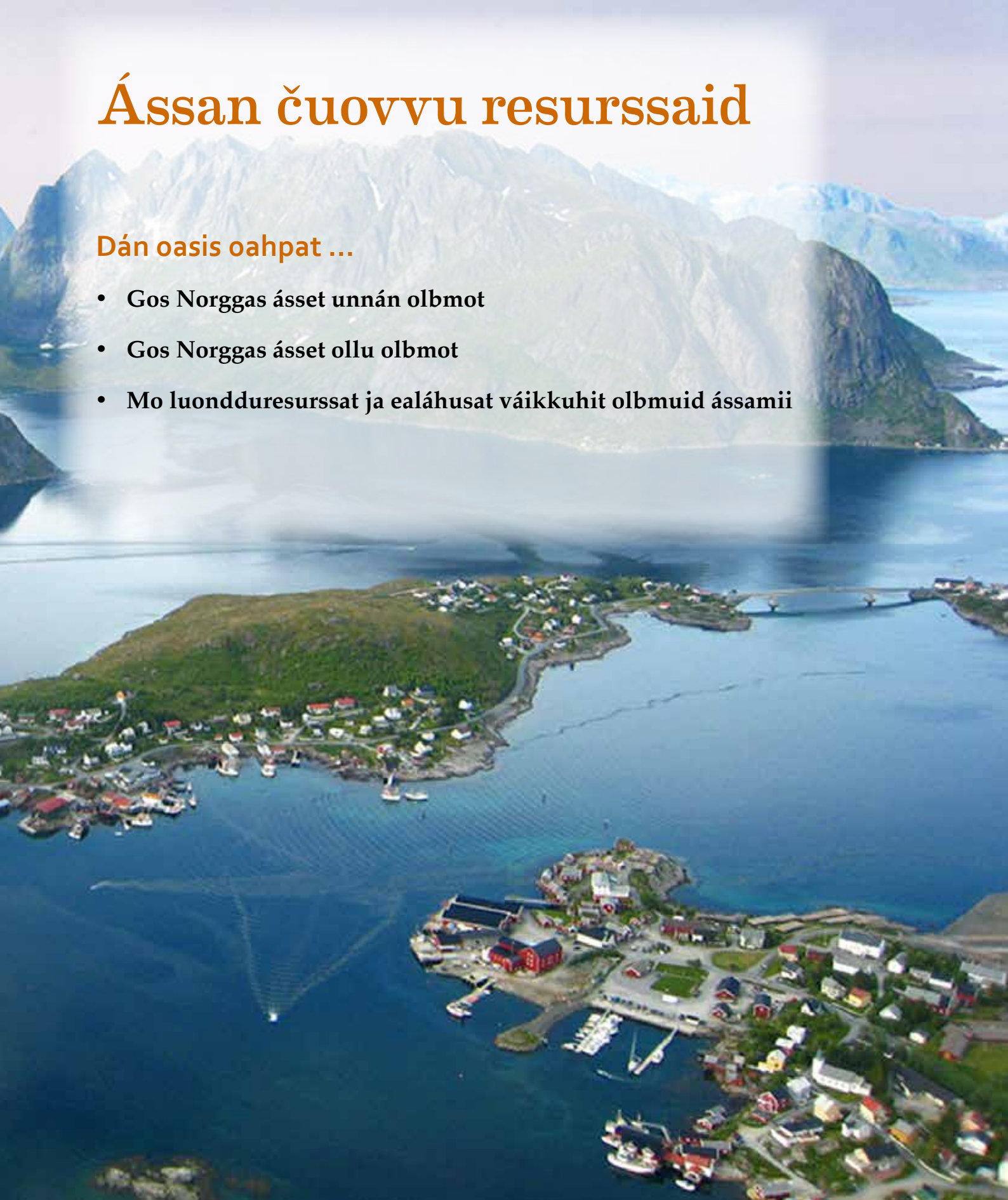

Ássan čuovvu resurssaid

Dán oasis oahpat ...

- Gos Norggas ássat unnán olbmot
- Gos Norggas ássat ollu olbmot
- Mo luondduresurssat ja ealáhusat váikkuhit olbmuid ássamii

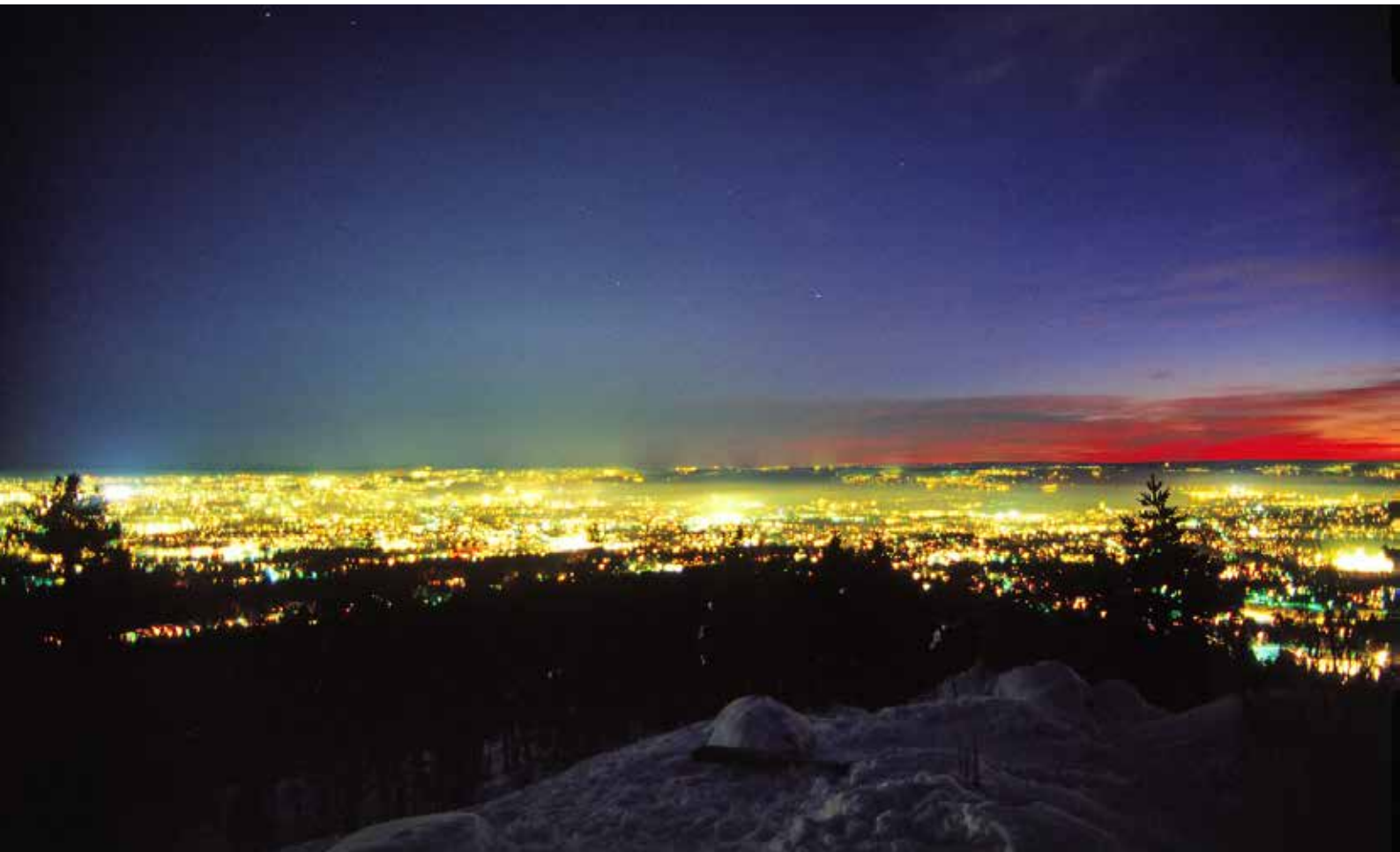
Miehtá Norgga riikka áset olbmot, muhto muhtin sajiin áset eambo olbmot go eará sajiin. Dasa leat mánga siva, ja daid birra sáhtát dás lohkat ja oahppat.

Man lahkalašgaid olbmot áset ovtta riikkas muitala man čoahkisin olbmot áset. Dalle lea sáhka das galle olbmo áset juohke kvadráhtakilomehteris dan riikkas. Ovdamearkka dihtii áset Norggas 14 olbmo juohke km²:s. Japánas, gos áset eanemus čoahkisin olles máilmmis, áset 340 olbmot juohke km²:s. Eará Davviriikkain leat dát logut ná:

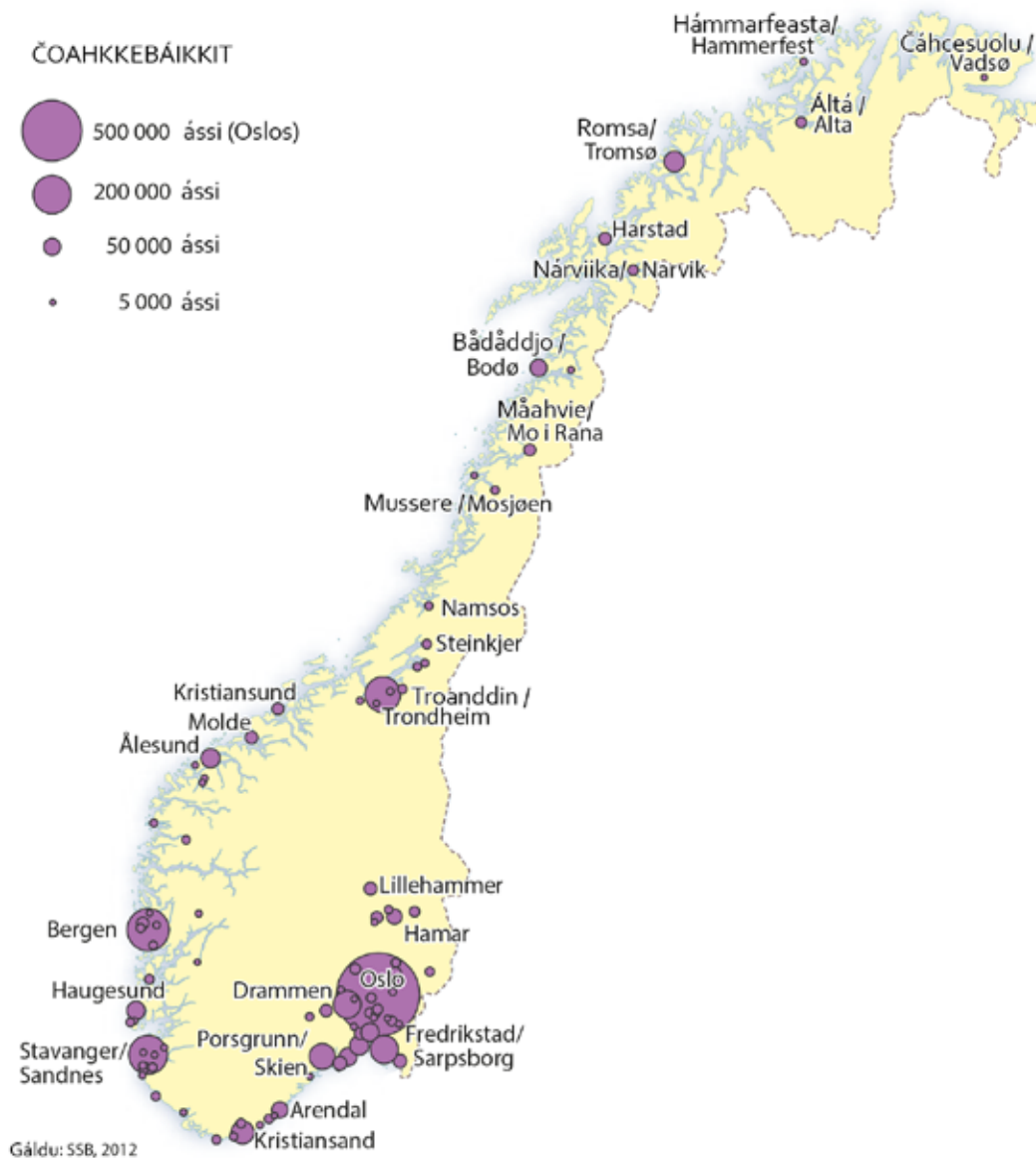
areála
viidodat

Ruotta 20, Dánmárku 125 ja Suopma 16. Finnmárkkus, gos olmmošlohku lea uhcimus muhto **areála** stuorámuš, áset 1,5 olbmo juohke km²:s.

Oslo eahkedis.

Ássan Norggas

Dát kárta čájeha gos Norggas ássat eanemus olbmot dahje buot čoahkimusas. Mii oaidnit ahte Lulli-Norggas ássat eambo olbmot go Davvi-Norggas. Lulli-Norggas fas ássat nuortta-bealde eambo olbmot go oarjjabealde.

Biedgguid ássan. Deatnu.

biedgguid

olbmot ássat nu ahte lea guhkes gaska sis

Luondduressat

omd guolli, boazu, eana, minerálat, olju, muorravuovdi

industriijadoaimmat

ruvkedoaimmat, njuovahagat, fabrihkat

Mii dadjat ahte olbmot ássat čeahkis go leat eambbo go 200 olbmo ovttá báikkis ja go ii leat go 50 mehtera dáluid gaska. Sii geat orrot olggobealde dákkár báikkiid, orrot **biedgguid**. **Luondduressat, industriijadoaimmat** dahje gávppašearmi váikkuhit olbmuid ássamii. Dát dahket vuoddu dasa ahte šaddet čeahkkebáikkis ja gávpogat. Go guorahalat fylkkaid báikkiid ja gávpogiid, de sáhtát gávnnaht manne dat leat šaddan juste dien guvlui.

Čeahkis ássan. Oassi Oslo-gávpogis.

Hámmarfeasta.

Gávpogat

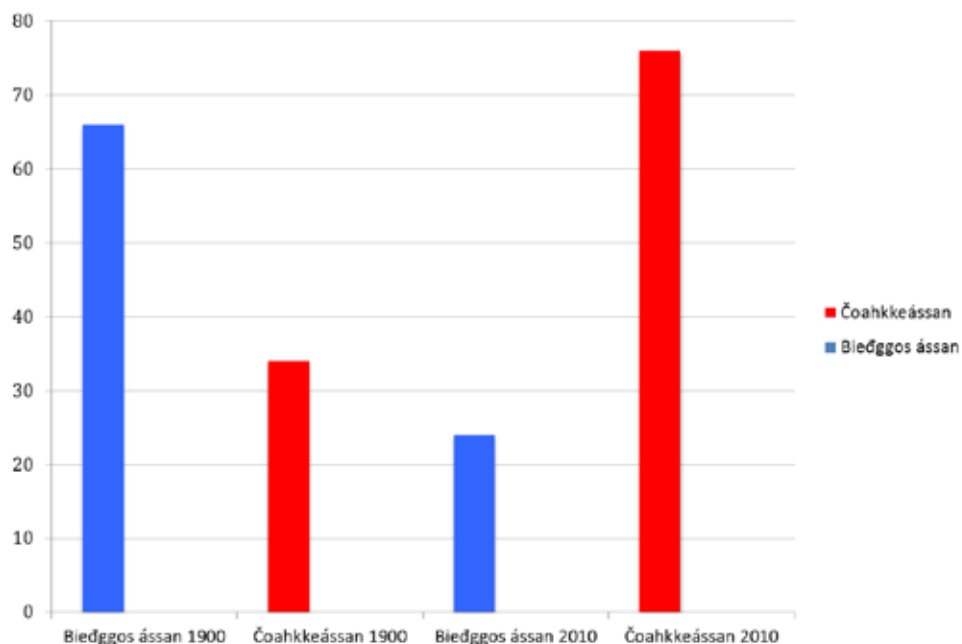
Stuorát čoahkkebáikkiid mii gohčodit gávpogin. Ovdal mearridedje eiseválddit goas čoahkkebáiki beasai gohčodit iežas gávpogin. Dál **gieldda** álbmot gielddastivrra bokte mearridit dan. Muhtin dovddus gávpot lea Hámmarfeasta. Sii leat gohčodan iežaset máilmmi davimus gávpogin dassái go Ávaváhki (mii lea davvelis) mearridii gohčodit iežas gávpogin. Dál ain diggoba goabbá lea máilmmi davimus gávpot. Norgga stuorámus gávpot lea Oslo. Jagi 2013 ásse Oslos sullii 625 000 olbmo.

**gieldda
suohkana**

Čoahkkeássan ja biedggos ássan

Norggas lea manimus 110 jagis rievdan olbmuid ássan. Dat mii lea rievdan, lea ahte olbmot leat fárren biedggos ássamis čoahkkebáikkiide ja gávpogiidda. Go mii geahččat dán diágrámma, de mii oaidnit man stuoris rievdadus lea leamaš 1900 rájes 2010 rádjái. Olbmuid ássan čuovvu resurssaid ja ealáhusaid rievdadusaid. Ovdal orro ja barge olbmot lahka dakko gos resurssat ledje. Okta dákkár ovdamearka lea

Olmmošjuohku Norggas 1900 ja 2010

ruovdemálmma

*eatnama mas lea ollu ruovde-
ávnas*

buvddain

rámbuvrriin

Girkonjárga. 1900-logu álggus gávdne **ruovdemálmma** Girkonjárgga lahka. Girkonjárga stuorui sakka go fáhkka sáhte viežžat ruovdemálmma ruvkkiin ja sáddet dan skiippaiguin fabrihkaide mat ráhkadit das ruovddi. Girkonjárga šattai ja stuorui ruvkeindustriija lassáneami mielde. Dohko šadde ollu odđa bargosajit, ja olbmot mielas fárrejedje Girkonjárgii gos fidnejedje barggu ja buorre dietnasa. Dien láhkai šaddá čoahkkebáiki ja muhtimin vel gávpot ge. Girkonjárga stuorru ain go olbmot Ruošša rádjeguovlluin gávppašit ollu Girkonjárgga **buvddain**.

Maiddá eará Sámi guovlluin leat olbmot ásaiduvvan dohko gos gávdne luondduressaid. Dat ledje bohccot, guolli, muorat ja šaddoeatnamat. Sii bargagohte vuodđoealáhusain dego boazodoalus, guolásteamis, meahcásteamis ja eanadoalus. Buorit ovdamearkkat dása leat Guovdageaidnu, Kárášjohka ja Deatnu. Guovdageainnus lei ja lea ain boazodoallu

Girkonjárga/Kirkenes.

Gurut: Ruovdemálbma vižžo ruovderuvkkiin.

Gurut vuolde: Ruovdemálbma fievrriduvvo toga mielde hápmanii.

Olgeš vuolde: Hápmanis devdo stuorra skiippaide mat dolvot dan Eurohpái ja gitta Kiinnái. Doppe ráhkadit iešguđetlágan ruovddi das.

Jurddaš man stuorra saji luondus
boazodoallu dárbbáša.

stuorámus ealáhus. Kárášjogas lea maiddáí boazodoallu hui
dehálaš. Deanus leat buorit šaddoeatnamat ja stuorra, buor-
re luossajohka ja vuotna. Deanus lea sihke guolásteapmi,
eanadoallu ja veaháš boazodoallu.

Guolásteapmi dáhpuhuvvá miehtá Deanu.

Vuođđoealáhusat dárbbášit stuorra saji luonddus. Jurddaš man stuorra saji luonddus ealut dárbbášit guohtumiida ja johtimii, ja man ollu eatnamiid eanadoallit dárbbášit šibitdollui. Guolásteaddjit dárbbášit olles meara ja stuorra jogaid. Maiddái meahcásteaddjit dárbbášit viiddis guovlluid go galget murret, **ávnnastit** ja bivdit. Dat ahte ollu olbmot barge dákkár vuođđoealáhusain, lea okta sivain manne Sámis eai leat ollu stuorra gávpogat ja čoahkkebáikkít. Sii dárbbášedje **viiddis luondduguovlluid** jos galge birget, ja danne šattai biedggos ássan.

Dušše smávit čoahkkebáikkít šadde dohko gosa bohte báhppa, gávpealmmái, leansmánni ja oahpaheaddjit. Daid báikkii de šadde girkut, **buvddat** ja skuvllat, gos dolle oahpahusa, márkaniid ja basiid. **Rittuin** šadde stuorát čoahkkebáikkít doppe gosa huksejedje hápmaniid maidda stuorra skiippat sáhtte **gálvvuideasetguin** **ánkorastit**. Skiippaid mielde čuvvo maid eambo olbmot geat ásaiduvve rittubáikkiide.

ávnnastit

*váldit luonddus ávdnasiid
maiguin sáhtta duddjot omd
fatnasa dahje guvssi*

viiddis luondduguovlluid

stuorra eatnanareálaid

buvddat

rámbuvorrit

Rittuin

mearragáttiin

gálvvuideasetguin

iežaset gálvvuiguin

ánkorastit

bisánit

Guovdageainnu girku birra šadde dađistaga skuvllat, gávpit ja ássanviesut.

Áváhki lea stuorát čoahkkebáiki go doppe leat buorit hápmanat mat sáhttet dustet stuorra skiippaid ja ollu gálvvuid. Dat lea maid ollu guolásteddjiid ruovttobáiki.

Ássan rievda

njuovahagain

huksehus gos njuvvat bohccuid ja šibihiid

Govva čájeha sámegiela gáiddus-oahpahusa sámi álbmotbeaivve 2015. Oahpaheaddji lea Káre Márjá Strømeng. Oahppi fas lea Elida Sofie Aase, Surnadal.
Fotobyline: Svein Nordsletta

Otná ássan lea rievdan. Sivvan dasa lea go ollu nuorat fárrejit stuorra gávpogiidda nu go Romsii, Bådåddjoi ja Osloi. Doppe sii vázzet skuvllaid ja ohppet eará bargguid ja šaddet olmмоšlaš resursan servodahkii. Ollugat sis eai boade šat ruovttoluotta. Sii bargagohtet kantuvrrain, oahpahasas, buvddain, **njuovahagain**, dearvvašvuodasuorggis, fabrihkain ja ollu eará. Muhtimat fárrejit maiddái Kárášjohkii ja Guovdageidnui. Doppe lea lassin vuodđoealáhusaide ja industriijii, bálvalusealáhusat dego sámediggi, sámi rádio, sámi skuvllat, sámi áviisa, ja oahppoguovddáš sámi diehtosiidamat dárbbasit olmмоšlaš resurssaid. Dáid guovlluin lea maid ollu gávppašeapmi go dat leat Suoma ja Ruota rádjeguovlluid lahka.

FÁKTÁSTOBE ÁSSAN ČUOVVU RESURSSAID

- Norggas áset eanemus olbmot máddin. Davvi-Norggas áset unimus olbmot.
- Mii dadjat ahte lea čoahkkebáiki doppe gos áset 200 olbmo ja ii leat go 50 mehtera dáluid gaskka.
- Biedggos ássan lea go olbmot áset guhkkin eret guđetguimmiin.
- Oslo lea Norgga stuorámus gávpot.
- Luondduresurssat, industriija ja gávppašeapmi leat vuodđun olbmuid ásaiduvvamii.
- Sámi guovlluin barget ollugat vuodđoealáhusain. Vuodđoealáhusat dárbbášit viiddis guovlluid ja stuorra saji luonddus. Danne olbmot sámi guovlluin áset biedgguid.
- Ássan lea rievdan go ollu nuorat fárrejit stuorra gávpogiidda skuvllaid vázzit. Muhtimat heitet vuodđoealáhusain ja fárrejit stuorát gávpogiidda. Ollugat sis eai šat boađe ruovttoluotta. Dalle sturrot gávpogat ja stuorra čoahkkebáikkat ja biedggos guovlluid ássan unno vel eambbo.

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga fáktástobe s 131 ja vástit:

1. Gos Norggas áppet eanemus olbmot?
2. Gos Norggas áppet unnimus olbmot?
3. Mii lea čoahkkebáiki?
4. Mii lea bieđggos ássan?
5. Mii lea Norgga stuorámus gávpot?
6. Mii lea vuodđun olbmuid ásaiduvvamii?
7. Manne lea Sámis bieđggos ássan?
8. Manne rievdá ássan?

Dahkki

1. Čállet geasuheaddji ja máinnusteaddji diehto-
čállosa iežadet gielddas/suohkanis. Dat galg-
gašii geasuhit ja váikkuhit olbmuid fárret din
gildii/suohkanii.

Dutki

1. Gávnahehket man ollu olbmot din gielddas/
suohkanis áppet! Gos gielddas/suohkanis ás-
set eanemus olbmot? Manne?
2. Man ollu olbmot ásse din gielddas/suohkanis
100 jagi dassái? Gos ásse eanemus olbmot
dalle? Manne?

Buvttadeapmi ja geavaheapmi

Dán oasis oahpat...

- Mii buvttadeapmi lea
- Mii geavaheapmi lea
- Mii ekovuogádat lea
- Mo buvttadeapmi ja geavaheapmi sáhtta bilidit luonddu ekovuogádaga, ja mo dan sáhtta eastadit

lassánan
šaddan eambbo

buktagiid
biergasiid

Mii geat orrut rikkis riikkain, geavahit eanemusat olles máilmmis, ja geavaheapmi lea sakka **lassánan** manimus áiggiid. Oastit **buktagiid** dego ođđa mátketelefovnna, dihtora dahje Ipad juohke jagi, dahje juohke nuppi jagi, lea dábálaš. Biktasiid ja skuovaid oastit measta juohke mánus. Eanaš ruovttuin leat guokte biilla ja moadde skohtera. Dasa lassin borrat eambbo borramuša maid buvddas oastit. Menddo ollu buvttadeapmi ja geavaheapmi váikkuha lundui.

Bivttasbuvttadeapmi.

Oljoraffineriija buvttada oljjus iešguđetlágan buktagiid maiguin sáhhtá ráhkadit bensiinna, plastihka, vuodasiid ja ollu eará.

Buvttadeapmi

Buvttadeapmi dáhpáhuvvá go mii ráhkadit, hukset ja fállat muhtin **bálvalusa** dietnasa ovddas. **Buvttadeddjiid** áigumuš lea dinet ruđa. Sin gaskkas lea garra gilvu. Gii fállá hálbbimus luopmomátkkiid, naba geas leat buoremus ja hálbbimus dihtorat vuovdimassii? Geat fáallet hálbbimus biktasiid?

Ávdnasiid buvtadeapmái dárbbášuvvojit iešguđetlágan **luondduressat**, dego olju, gássa minerálat, šattut ja muorat. Daid ferte ohcat, bohkat ja viežžat luonddus.

Mátkkošteaddjit lassánit go girdibileahtat hálbot.

Buvttadeapmi
produkšuvdna

bálvalusa
barggu

Buvttadeddjiid
sii geat ráhkadit juoga/produserejit

luondduressat
ressurat/ávdnasat maid viežžá

Eatnašat mis gávppašit buvdain,
máŋgii vahkkui.

Dálkkasbuvttadeapmi.

ruovdemáđiid
togamáđiid

Ruvkefitnodagat
fitnodagat mat ohcet minerálaš

bauksitt
*das ráhkadit alumiinna mii geavahuvvo
ollu ávdnasiidda (biillaide, girdiide, dihto-
riidda, ja ollu eará)*

Oljoindustriija
*Industriija mii ohcá, bohká ja buvttada
oljjus iešguđet ávdnasiid.*

eksporterejuvvo
vuvdojuvvo

Mii hukset gainnuid, **ruovdemáđiid**, ja girdišil-
juid vai olbmot sáhttet johtit álkibut. **Ruvkefit-
nodagat** bohket ruvkkiid ja ohcet minerálaš.
Minerálaš dego ruovdi, veaiki, **bauksitt**, silba ja
golli leat mávssolaččat sidjiide. Dat geavahuv-
vojit ollu iešguđetlágan biergasiidda. Elfápmo-
buvttadeaddjit buđđot jávrriid ja jogaid elfámu
ráhkadeapmái. **Oljoindustriija** ohcá, bohká ja
viežžá eatnamis ja mearabotnis oljju ja gássa. Das
fas buvttada iešguđetlágan oljobuktagiid nu go
bensiinna ja plastihka. Plastihka geavahuvvo
ollu iešguđetlágan biergasiidda ja biktasiidda
maid mii geavahit beaivválaččat. Storra oassi
gássas mii Norggas buvttaduvvo, **eksporterejuv-
vo** olgoriikii. Doppe geavahuvvo liekkadeapmái
ja vuoššamii.

Gurut: Geaidnu. Olgeš: Ruovdemáđđi.

Girdijohtalus lea garrasit lassánan
manimuš áiggiid.

geavaheaddjit

*son gii geavaha makkár nu
ávdnasa/dávvara/borramuša*

elfámu

elektisitehta

duhtadit

dahkat min duhtavažžan

Geavaheapmi

Geavaheapmi dáhpáhuvvá go mii oastit juoga ođđa biergas, biktasa dahje borramuša. Mii leat buohkat **geavaheaddjit** servodagas, go mii fertet buohkat goas nu oastit juoidá maid mii dárbbasit. Soaitá ahte mii dárbbasit ođđa buvssaid dahje skuovaid. Biergasat maid mii oastit, leat dábálaččat dahkon plastihkas, muoras dahje muhtin minerálain. Soaitá mii dárbbasit bensiinna dahje diesela bilii ja elfámu viesu liekka-deapmái. Dalle dárbbasit diesela, bensiinna ja **elfámu** oastit ja geavahit. Muhtimin mátkkoštit ja johtit girdi mielde guhkes gaskkaid. Dalle mii oastit saji girdis dahje togas ja geavahit dan.

Sii geat buvttadit ja fállet dáid, geahččalit **duhtadit** min gáibádusaid ja vuordámušaid. Danne sii fuomášit oppa áigge ođđa, hálbbit ja buoret biergasiid maid fállet midjiide geavahedjiide. Mađe eambbo mii geavahit, dađe eambbo biergasat, fálaldagat ja mátkkit buvttaduvvojit ja fállojit midjiide.

Plastihkka lea dábálaš ávnnas.
Mis leat ollu plastihkkaávdnasat ruovttuin.

mikroorganismmat

*Eallit mat leat nu unnit
ahte eai oidno go mikrosko-
hpas.*

polajienat

*Agálaš jienat mat leat Árk-
tisis ja Antárktisis.*

niittut

*Suoidneguolbanat gos eai
šatta muorat.*

Ekovuogádat.

Ekovuogádagat

Ekovuogádat lea buot eallit, divrrit, guolit, **mikroorganismmat**, lottit ja šattut mat leat dihto guvlui gullevaččat. Jávri lea muhtin ekovuogádat. Dat mearkkaša ahte jávrris leat dihto guolit, šattut, divrrit, mikroorganismmat ja eallit mat dárbbasit guđetguoimmi dasa ahte eallit ja bisuhit jávrris buhtes jávrrin. Ekovuogádat sáhhtá leat unni dego luomebalsa, dahje stuoris dego olles eanaspábba. Eanaspáppa olbmot ja eallit dárbbasit visot eanaspáppa luondduguovlluid dasa ahte birget ja eallit. Ovdamearkka dihtii leat **polajienat** dehálaččat olles máilmmi álbmogii ja seammá leat trohpalaš arvevuovddit. Muhtin dábálaš ekovuogádagat min guovlluin leat jávrrit, jogat, jeakkit, gieltit, ábit, vuovddit, **niittut** ja duottar.

Mo váikkuha buvttadeapmi ja geavaheapmi luonddu ekovuogádagaide?

Lassáneaddji geavaheapmi gáibida lassáneaddji buvttadeami. Lassi buvttadeapmi fas gáibida eambo energiija bohkat ja roggat ain ođđa luondduguovlluid. Stuorra mašinnat rogget ja bohket ja huksejit geainnuid. Olbmot johtet biillaiguin ja girdiiguin. **Guorbmebiillat** ja skiippat fievrridit gálvvuid guhkes gaskkaid. Fabrihkat miehtá máilmmi ráhkadit buot riššasákkiid rájes gitta stuorra skiippaide.

Guorbmebiillat *Lástabiillat*

Guollefabrihkka buvttada guolis iešguðetlágan guollebiepmu maid mii sáhttit buvddas oastit.

Mátta-Várjjat ruvkket. Oaidnit ahte čáhci lea šaddan ruonán ja oksygena lea nohkan. Sivva dasa leat váralaš kemikálat mat leat golgan lundui, ruvkedoaimmaid geažil.

CO₂

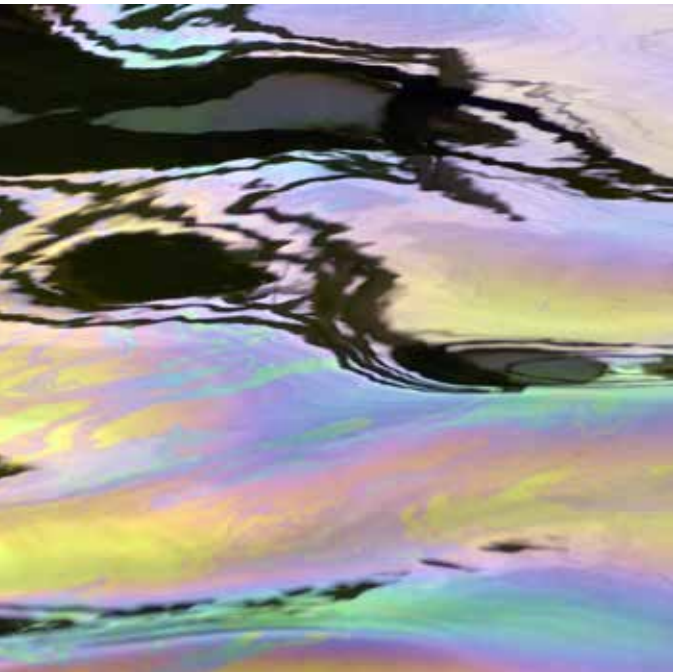
Karbondioksid

bogadettiin

dan botta go bohket

Johtalus ja buvttadeapmi luoitá ollu **CO₂** áibmui. Maiddái eará váralaš gássat nu go svoveldioksid ja nitrogendioksid, čuvvot. Dákkár váralaš gássat lassánit eambbo go dan maid luondu gierdá. Go arvá, dahje muohtta, de čuvvot CO₂ ja váralaš gássat arvvi dahje muohttaga mielde eatnamiid ja čáziid ekovuogádagaide. Jos dat dáhphuvvá ollu ja guhkit áigge badjel, de sáhttet jávrrit, jogat ja eatnamat nuoskkiduvvot ja billašuvvat. Mašiinnat mat bohket eatnamiid dahje mearabotni, geavahit **bogadettiin** iešguđetlágan váralaš

Oljofievrridanskiipa lea gopmánan ja olju lea golgan merrii. Muhtimat fertejit dan čorget.

kemikálaid. Dat golget lundui ja bilidit dan guovllu ekovuogádaga eatnamiid ja **čázádagaid.** Oljobohkan ja oljofievrrideapmi skiippain leat dagahan mánja lihkohisvuoda gos olju lea golgan merrii. Dákkár dáhpáhusat leat bilidan mearaid ekovuogádagaid ollu guovlluin.

kemikálaid
kemiijalaš ávdnasat

čázádagaid
čáhcevuogádaga, buot guovllu jávrriin ja jogain

Oljofievrrideapmi dáhpáhuvá stuorra skiippaiguin. Báhčaveaivuotna Máttá-Várjjagis.

eastadit
hehttet dáhpuhuvvamis

Go borrá biepmu maid iežamet guovlluin sáhtta viežžat, de eai dárbbas borramušat páhkkejuvvot ja fievriduvvot guhkes gaskkaid. Dat unnida nuoskkideami.

Mo sáhttit eastadit ja divvut luonddunuoskkideami?

Mii sáhttit geahččalit unnidit iežamet geavaheami. Eat dárbbas oastit biktasiid juohke mánuš, eat ge dárbbas oastit ođđa dihtora ja mátketelefovnna juohke jagi. Mii sáhttit skihpáriiguin lonuhallat biktasiid, girjiid ja ollu eará biergasiid. Mii sáhttit muhtin biergasiid ođđasit

geavahit ja oastit geavahuvvon stohpogálvvuid ja eará dávviid. Muhtimin sáhttit smiehtastit: Dárbbášan go duodaid dán, vai birgen go dan haga? Olbmot geain lea vejolaš, ja geat gávpogiin orrot, sáhttet sihkkelastit ja geavahit bussiid ja togaid dan sadjái go biilla, go áigot johtit. Mii sáhttit dávjjibut borrat borramuša mii buvttaduvvo iežamet guovllus. Min guovlluin lea sihke biergu ja guolli, ja ollu iešguđetlágan ruotnasat ja šattut. Jos buohkat livčče unnidit geavaheami, de livččii maiddái **buvttadeapmi** unniduvvot mii fas unnidivččii luondduresursaid geavaheami.

buvttadeapmi *produkšuvdna*

Biergasat maid muhtimat bálkestit, soitet leat ávkin earáide.

Muhtin ekovuogádagat leat áibbas billašuvvan. Dat sáhttet leat eatnamat mat leat guorban dahje jávrrit ja jogat main leat guolit jápmán go suvrra arvi dahje muohtti lea bilidan daid. Dalle fertet gilvit jogaide, jávrride ja eatnamiidda kálkka. Kálka lea muhtin ávnnas mii dahká ahte suvrračáhci mii lea eatnamis, jogas dahje jávrris, muhttašuvvá ja ii leat šat suvrris. Eará sajiin leat olbmot čuollan menddo ollu muoraid, ja eana lea guorban ja goikan ja šaddan sáttomeahccin. Dalle sáhtta gilvit fas muoraid. Dákkár barggut gáibidit ollu resurssaid ja guhkes áiggi.

Kálkemin joga.

Šibihat dárbbášit stuorra **guohtoneatnamiid** jos galget šad-
dat buorre biergun midjiide. Olbmot geat dollet šibihiid
biergobuvttadeami dihte, **njásket** osiid arvevuovddiin. Dan
sii dahket go sin **oamit** sturrot ja dárbbášit eambbo guohton-
eatnamiid. Eambbo ja eambbo olbmot miehtá máilmmi dáht-
tot sin bierggu oastit. Dat lea buorre sutnje gii doallá šibihiid,
muhto ii leat buorre arvevuovddiide ja daid eamiálbmogiidda.
Arvevuovddit leat máilmmi stuorámus ekovuogádat. Dat
sáhttet billašuvvat, guorbat ja nohkat go daid njáská. Dat fas
sáhttá váikkuhit olles máilmmi álbmogii.

guohtoneatnamiid
eatnamat maid guhtot

njásket
čuhppet

oamit
šibithivvodat, šibitlohku

Biergobuvttadeapmi dárbbáša
stuorra saji luonddus.

Čoahkkáigeassu Buvttadeapmi ja geavaheapmi

Buvttadeapmi

Buvttadeapmi dáhpáhuvvá go mii ráhkadit biergasiid, hukset stuorra rusttegiid ja teknologiiija, dahje fállat muhtin bálvalusa vuovdimassii. Dasa dárbbášuvvojit ollu luondduresurssat dego olju, gássa, minerálat ja muorat.

Geavaheapmi

Geavaheapmi dáhpáhuvvá go mii oastit juoidá ođđa. Dat sáhttet leat biktasat, skuovat, stohpogálvvut, elfápmu, bensiidna dahje teknologiiija. Visot dát biergasat buvttaduvvojit luondduresurssain. Muhtin biergasat dahkkojit oljjus dahje muoras, eará biergasat fas bupmolis dahje bauksihtas.

Ekovuogádat

Ekovuogádat lea buot eallit, divrrit, guolit, mikroorganismmat, lottit ja šattut mat leat dihto guvlui gullevaččat. Visot dát ealli organismmat doibmet ovttaš ja bisuhit guovllu ekovuogádaga nu mo dat galgá doaimmat. Jeaggi lea muhtin ekovuogádat.

Mo váikkuha buvttadeapmi ja geavaheapmi luonddu ekovuogádagaide?

Geavaheapmi lassána máilmmis. Dat mearkkaša ahte buvttadeaddjit fertejit oppa áigge ođđa biergasiid buvttadit. Dasa dárbbášuvvojit eambbo luondduresurssat. Sii geat vuvdet luondduresurssaid, fertejit eambbo eatnamiid roggat vai gávdnet eambbo minerálaid, oljju ja gássa. Buvttadeapmi luoitá ollu váralaš gássaid ja kemikálaid lundui, mat fas bilidit ekovuogádagaid.

Mo sáhttit eastadit ja divvut luonddunuoskkideami?

Mii sáhttit unnidit geavaheami. Dan sadjái go oastit ođđa, sáhttit oastit geavahuvvon dávviid ja biktasiid. Mii sáhttit maid earáiguin lonuhallat dávviid, reaidduid ja biktasiid. Fertet divvut ekovuogádagaid mat leat billašuvvan. Dan dahkat go luoitit kálkka jávrride ja eatnamiidda mat leat suvrra arvvi geažil billašuvvan. Jos fertet čuohppat muoraid, de galgat gilvit fas ođđa sadjái, vai muorat eai noga.

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga čeahkkáigeasu s **148** ja gávna vástádu-said gažaldagaide.

1. Mii lea buvttadeapmi?
2. Mat dárbbášuvvojit buvttadeapmái?
3. Mii geavaheapmi lea?
4. Mo doaibmá ekovuogádat?
5. Mii geavvá buvttadeapmái go mii geavahit?
6. Mii geavvá lundui go buvttadeapmi lassána?
7. Mo sáhttit mii eastadit luonddunuoskideami?

Dahkki

Dán oasis dárbbášit eará gállduid ja girjjiid lohkat, dahje dahkat juoidá.

1. Plánejhket márkana gos vuovdibehtet dahje lonuhallabehtet geavahuvvon biktasiid, duhkorasaid, girjjiid, teknologiiija, stohpogálvvuid ja ollu eará ávdnasiid.

Dutki

1. Lea go din guovllus buvttadeapmi dahje luondduresurssaid ávkkástallan? Makkár?
2. Vállje vihtta biergasa ruovttus. Dutkka mo dat leat buvttaduvvon ja makkár resurssaid dárbbáša dáid biergasiid buvttadit. Váldde fárrui skuvlii ja mital earáide ceahkis maid leat gávnahan.
3. Makkár borramuša sáhttibehtet din guovllus viežžat njuolga luonddus?

Оаpmegálvvut stohpui.

Guolli lea okta Norgga deháleamos eksportagálvuin.

Máilmmi resurssaid geavaheapmi

Dán oasis oahpat...

- Maid sánit *importeret* ja *eksporteret* mearkkašit
- Makkár resurssaid Norga viežžá olgoriikkain
- Mo Norga geavaha daid resurssaid maid viežžá olgoriikkain

čáhcefápmu
omd. goržžit, jogat

buvttadit
produserejit

Banánat eai šatta Norggas. Daid mii importeret olgoriikkain.

Kiwi lea njálgga šaddu mii boahdá gitta Ođđa Selánddas.

Importeret ja eksporteret

Norggas leat luondduressat nu go guolli, olju, gássa, biergu, arvi, muohti, **čáhcefápmu**, muorat, šattut, ruotnasat, mielki ja minerálat. Ollu daid resurssain mii vuovdit eará riikkaide. Go mii vuovdit gálvvuid ja resurssaid eará riikkaide, de mii dadjat ahte mii *eksporteret*. Biergasiid ja borramušaid maid mii oastit eará riikkain, mii dadjat ahte mii *importeret*.

Makkár resurssaid importere Norga olgoriikkain, ja mo mii daid geavahit?

Norga importere ollu iešguđetlágan gálvvuid olgoriikkain. Dat leat borramušat ja šattut dego appelsiinnat ja banánat danne go dat eai šatta Norggas. Maiddái riisa, káffe, sohkar ja teadja leat gálvvut maid mii fertet importeret. Tekno-

Plastihkkaávdnasiid dego duhkorasaid leat mii importeret Norgii.

Elektronihkkafabrihkka Ásias.

logiija lea stuorra importagálvu Norggas, go mis eai leat fabrihkát mat **buvttadit** biillaid, TV:iid, mátketelefovnnaid ja dihtoriid. Eará gálvvut maid Norga importere, leat biktasat, duhkora-sat, gievkkanreaiddut, **stohpogálvvut** ja ollu eará biergasat maid mii beaivválaččat geavahit. Visot dát biergasat bohtet Norgga buvddaide. Báidi, skuovat dahje Ipad maid don sáhtát oastit buvddas, leat árvideames buvttaduvvon gos nu Ásias. Appelsiinnat soitet Spánias boahit ja káffe sáhtá gitta Lulli-Amerihkás boahit.

Norga importere maiddái bálvalusaid olgoriik-kain. Gálvvut ja biktasat mat bohtet olgoriik-kain min **buvddaide**, leat midjiide hálbbit oastit. Dat lea danne go sis geat biktasiid gorrot, dahje mátketelefovnnaid bidjet čoahkkái, lea hui uh-cán bálká min bálkkáid ektui. Ollugat sis fertejit bargat guhkes beivviid ja muhtimin vel ijaid jos galget birget ja sáhttit eallit dainna bálkkáin.

Eanaš biktasat maid mii oastit buvddain, buvttaduvvojit Ásias.

Bivttasgoarrunfabrihkka Ásias.

Elektronihkka lea dehálaš importagálvu.

stohpogálvvut
omd stuolut ja beavddit

buvddaide
rámbuorriide

gortni *gortnis ráhkadit jáffuid*

Bajit: Bupmolláđu Afrihkás. Bupmolis buvttaduvvojit ollu biktasat.

Vuolit: Soaitá sálti maid don gilvát borramuššii, boahtá Ásias. Mearrasáltebuvttadeapmi Vietnamis, Ásias.

Dát guolli lea álggus vuolgán Norggas ja fievrriduvvon gitta Kiinnái. Doppe leat bargit guollefabrihkain ráhkadan iešguđetlágan guolleborramuša das ja páhkken dan skáhpuide. Dasto dat lea sáddejuvvon ruovttoluotta Norgga buvddaide

Norga sádde juohke beaivve olgoriikkaide, ja erenoamážit Kiinnái, ollu guoli. Guollefabrihkabargit olgoriikkas ráhkadit doppe dan guolis iešguđetlágan guolleborramušaid maid páhkkejit ja sáddejit fas ruovttoluotta Norgga buvddaide ja eará buvddaide miehtá máilmmi. Dákkár bálvalusaid lea hálbbit oastit olgoriikkain go Norggas, danne go Norgga fabrihkkabargiide galgá ollu eambo bálká go fabrihkkabargiide geat ovdamearkka dihtii Kiinnás barget.

Norggas leat viiddis eanadoalloguovllut mat buvttadit sihke **gortni**, šattuid, ruotnasiid, biergu ja mielkebuktagiid dego vuosttaid ja youghurt. Datte mii importeret vel eambo biergu, gortni, yoghurtiid, vuosttaid, tomáhtaid, ehpe-liid ja eará ruotnasiid ja šattuid eará riikkain. Dasa leat moadde siva. Okta sivva lea ahte mis eai leat alddámet doarvái iešguđetlágan eana-

Borramušfabrihkka Ukrainas. .

doallobuktagat mat gokčet geavaheddjiid **gáibádusaid**. Nubbi sivva lea ahte eará riikkaid mielkebuktagat, gordni, ruotnasat ja šattut leat hálbbit go Norgga eanadoallobuktagat. Boađusin dasa lea ahte ollu eanadoallit fertejit **viiddidit doaluideaset** dahje guođdit ealáhusa ja gávdnat eará bargguid. Mañimuš jagiid leat ollu Norgga eanadoallit **loahpahan** doaluideaset.

gáibádusaid
dárbbuid

viiddidit doaluideaset
stuoridit iežaset doaluid

loahpahan
heaittihan

Measta buot ávdnasat maid mii oastit buvddain, buvttaduvvojit Ásias. Dá doapparlihttit.

máhtolašvuolta
máhttu, čehppodat

Hoteallabargi.

Norga mielas importere eambo barggánis, čeahpes ja viššalis bargoolbmuid. Dasa leat guokte váldosiva. Okta sivva lea go Norggas váilot **máhtolašvuolta** muhtin surggiin, ovdamearkka dihtii inšenevrafágas. Nubbi sivva lea ahte Norggas váilot olmmošlaš resurssat geat sáhttet bargat visot daid ollu dehálaš bargguid mat fertejit dahkkot servodagas. Dákkár barggut leat ovdamearkka dihtii veahkkedivššárbarggut boarrásiidsiiddain ja buohcceviesuin, buvdamielbargit ja bassit.

Inšenevrrat.

FÁKTÁSTOBE MÁILMMI RESURSSAID GEAVAHEAPMI

- Go Norga oastá gálvvuid ja resurssaid olgoriikkas, de importere.
- Go Norga vuovdá gálvvuid ja resurssaid olgoriikii, de eksportere.
- Norga importere sihke borramuša, teknologijja, iešguđetlágan atnubiergasiid, bálvalusaid ja olmmošlaš resurssaid olgoriikkain.
- Mii geavaheaddjit oastit importerejuvvon gálvvuid nu go biktasiid, borramuša ja teknologijja Norgga buvddain hálbái.
- Bálvalusat mat ráhkadit iešguđet teknologijja ja eará gálvvuid, ja gorrot biktasiid ja šaddadit borramuša, leat hálbbit olgoriikkas go Norggas.
- Norga dárbbáša olmmošlaš resurssaid danne go eai leat Norggas doarvái bargit čoavdit bargguid dego buhcciid dikšut ja bassat. Norggas váilot maid erenoamážit dihtorinšenevrrat, muhto maddái eará inšenevrrat.

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga fáktástobe s 159 ja gávnná vástádusaid gažaldagaide.

1. Maid mearkkaša sátni importeret?
2. Maid mearkkaša sátni eksporteret?
3. Namut golbma gálvošlájá maid Norga importere olgoriikkas!
4. Norggas leat alddis biergu, vuostá, mielki, šattut ja jáffut. Manne Norga datte importere ollu dákkár gálvvuid?
5. Manne Norga mielas importere olmmošlaš resurssaid?

Dahkki

1. Gárvvis dán skovi maid oahpaheaddjis fidnet. Čále dasto fáktateavstta dan birra makkár resurssaid Norga importere ja mo mii geavahit daid. Geahča skovi siidu 141.

Dutki

1. Joavkobargu: Mannet iešguðetlágan buvddaide (borramušbuvddat, duhkorasbuvddat, bivttasbuvddat, lášmmohallangávppit, elektronihkka-buvddat). Geahčadehket gálvvuid buvddain. Guðe riikkas leat gálvvut importe-rejuvvon? Dahket čuoldadiagramma mii čájeha guðe máilmmioassi buvttada ja eksportere eanemus dávviriid.
2. Geahččalehket gávnnahit man ollu Kiinná, Bangladesh ja Vietnam stuorra gávpogiid fabrihkkabargit dinejit, ja mo sin bargodilli ja bargoáiggit leat.
3. Gávnnahet: Lea go haddeerohus olgoriikka tomáhtain ja Norgga tomáhtain din borramušbuvddain?

Gárvvis dán skovi ja čále dasto fáktátevstta dan birra maid Norga importere olgoriikkain.

Importere	Sivva/Sivat	Mo geavahit
Muhtin šattuid ja ruotnasiid	Eai šatta Norggas Hálbi importeret	Borrat

Serekaniye-gávpot Syrias. Bombbat leat billistan ollu dáluid miehtá gávpoga. 2013.

Báhtareaddjit

Dán oasis oahpat...

- Mii báhtareaddji lea
- Gos máilmmis bohtet báhtareaddjit Norgii
- Manne olbmot báhtarit
- Árvvoštallat mo sáhtta leat boahhtit amas riikii báhtareaddjin

Mii lea báhtareaddji?

Báhtareaddjin šaddá son gii ferte guođđit dahje báhtarit eret iežas ruovttus dahje iežas riikkas.

Manne olbmot báhtarit?

Olbmot báhtarit jos gevvet **luondduroasut**, soadit ja **veahkaválddálaš riiddut**. Muhtimat báhtarit jos ii gávdno borramuš ja dienas nu ahte birge. Beaivválaččat sáhttit TV:s oaidnit, rádios gullat ja áviissain lohkat roasuid, sođiid, veahkaválddálašvuoda, riidduid ja geafivuoda birra gos nu máilmmis.

Syria báhtareaddjit jođus Durkii.

luondduroasut

Eanadoarggástus, dulvi, uđđasat leat roasut mat dá hpáhuvvet luonddus.

veahkaválddálaš

Niibbiiguin čukkodit, bissui-guin báhčēt, huškot olbmuid jámas.

riiddut

Go olbmot eai leat ovttaoavilis, sáhttet šaddat riiddut.

buvddas

rámbuvrris

Čáhcehátna

Čáhcekrána

Soadit ja veahkaválddálaš riiddut leat váldosivat dasa ahte olbmot báhtarit. Olbmot ellet baluin go eai dieđe goas bombat gahččet dahje goas báhččojit. Fáhkka sáhtta bomba bávkkehít gáhtas, **buvddas** dahje muhtin doaluin. Ollugat vásihit ahte ruovttut ja ássansajit cuovkanit ja billašuvvet. Fuolkkit, váhnemat ja skihpárat goddojit. **Čáhcehátna** ii šat doaimma ja elrávdnji lea áigá bávkaluuvon ja billašuvvan. Muhtimat báhtarit go sin politihkalaš oaivilat leat gildon, dahje ii leat

Olgeš vuolit: Somalias leat ráfehisvuolta ja riiddut. Dát mánát orrot muhtin báhtareddjiid vuostáiváldimis, tealttáin. Dán tealttás lea skuvla ja oahpahus.

Syrias lea soahti ja Syria báhtareaddjit levvet ja lassánit Irakii. Máilmmi veahkkeorganisašuvnnat leat ceggen tealttáid báhtareddjiide. Dáppe sii sáhttet ráfis orrut, ja ožžot buhtes čázi, borramuša ja eará dárbašiid.

oskufriddjavuohta dan riikkas gos sii ássat. Sii vásihit ahte eiseválddit oaguhit sin ja sáhttet goddot dahje dušše «jávkat». Báhtarandilis gollot jos leat buollašat. Ruhta ja buvddat ja borramušat eai gávdno. Sáhtta leat lossat ja váivi guođdit báikki ja fulkkiid, ja vuolgat amas riikii gos ii dovdda ovttaga. Boahhteáigi sáhtta šaddat váttisin ja eahpesihkkarin.

Muhtimat šaddet báhtareaddjin riikka siskkobealde ja muhtimat fas báhtarit ránnjáriikkaide dahje áibbas amas riikkaide.

Muhtin báhtareaddjit bohtet Norgii

Maidái Norgii bohtet ollu báhtareaddjit geat ohcet dorvvu. Ohcat dorvvu lea seammá go ohcat **suodjaleami**. Muhtimat dain geat bohtet Norgii ja Sápmái báhtareaddjin, leat vásihan issoras dáhpáhusaid dego sođiid, nealggi ja **illástemiid**. Báhtareapmi lea leamaš muhtimiidda váttis ja bistán guhká.

suodjaleami
várjaleami

illástemiid
huškuma, cápmima

eallinvuohki

vuohki mo eallit ja láhttet

dorvoohcciid vuostáiváldin

*Báiki gos dorvoohccit orrut
dassá go ožžot dieđu leat go
ožžon dorvvu, vai eai.*

Dasa lassin leat sis uhccán biergasat, biktasat ja ruđat go jovdet Norgii. Dárogiella ja Norgga ja Sámi **eallinvuohki**, borramušat ja biktasat leat áibbas apmasat sidjiide.

Juohke jagi bohtet birrasii 15 000 báhtareaddji Norgii, ja sii bohtet 100 iešguđet riikkas. Bealli dain geat ohcet dorvvu, ožžot dorvvu. Norgga UDI - (olgoriikadirektoráhta) árvvoštallet ohcciid ja gávnnaht leat go duođaid báhtareaddjit ovdal go ožžot dorvvu. Jos leai leat báhtareaddjit, de sáddejuvvojit ruovttoluotta ruovtturiikii dahje dan riikii gos ledje ovdal go bohte Norgii. Báhtareaddjit fertejit orrut **dorvoohcciid vuostáiváldin** báikkis dan botta go vurdet vástádusa ohcamii.

Kárta čájeha makkár riikkain bohtet báhtareaddjit Norgii.

Leat báhtareaddjin Norggas

Báhtareaddjit geat ožžot dorvvu Norggas, šaddet Norgga ássin nu mo don ja mun. Sis leat seammá vuoigatvuodát ja geatnegasvuodát servodagas go mis earáin. Sii ožžot ássanlobi ja orrunsaji Norgga **gielddain**. Dasto álgá dat dehálaš bargu mii lea oahppagoahtit giela ja guovllu servodaga **norpmaid** ja kultuvrra.

Oažžut skihpáriid, vázzit skuvlla ja bargat lea oassi das ahte doaibmat árgabeaivvis ja searvat servodahkii. Dát gohčoduvvo namain: **Integreren**. Integreren sáhtta šaddat váttis jos amas olbmot dovdet rasismma ja olggušteami lagašservodagas. Integreren sáhtta šaddat geahpas ja álki jos mii geat orrut gielddain, váldit sin bures vuostá.

gielddain
suohkaniin

norpmaid
*eallinnjuolggadusaid, láht-
tenvugiid*

Integreren
*Leat oassin ja doaibmat
lagašservodagas.*

Zabi (15) lea báhtaran Afghani-
stanas Norgii. Son orru dorvo-
ohcciid vuostáiváldinbáikkis dan
botta go vuordá vástádusa iežas
dorvoohcamii.

FÁKTÁSTOBE BÁHTAREADDJIT

- Báhtareaddjit leat olbmot geat sierranas sivaidd geažil leat ferten guođđit ruovttu. Muhtimat báhtarit olgoriikkaide. Doppe ohcet dorvvu (suodjalusa).
- Olbmot báhtarit go leat soađit, riiddut, luondduroasut, geafivuohta, nealgi dahje oaguhuvvon politihkalaš dahje oskkolaš sivaidd geažil ruovtturiikkas.
- Máilmmis leat 51,3 miljovna báhtareaddjit (2014). Gáldu: Flyktningehjelpen.
- Eanemus báhtareaddjit bohtet Norgii dáidd riikkain: Afghanistan, Eritrea, Syria, Irak, Iran, Albania, Somalia, Sudan, Nigeria ja Ruošša
Gáldu: UDI
- Lea váttis bohtit báhtareaddjin amas riikii. Báhtareddjiin ii leat orrunsadji ja eai leat ruđat ja dábbalaš biergasat nu go biktasat ja eará árgabeaivválaš biergasat. Ođđa riikkas leat amas giella, amas olbmot ja amas kultuvra. Dalle sáhtta leat váttis ásahit ođđa skihpáriid/ustibiid ja oazžut barggu. Sii dárbbasit veahki integreremii.

BARGOBIHTÁT

Ohcci

Loga fáktástobe 168 ja vástidit gažaldagaid.

1. Manne báhtarit olbmot?
2. Gosa báhtarit olbmot?
3. Manne sáhtta leat váttis leat báhtareaddjin amas riikkas?
4. Man ollu báhtareaddjit bohtet Norgii, juohke jagi?
5. Gii mearrida ožžot go báhtareaddjit dorvvu vai eai?
6. Namut vihtta riikka gos báhtareaddjit bohtet!
7. Mo sáhttit mii váikkuhit dasa ahte dorvoohccin šaddá buorre eallin min gielddas/suohkanis?

Dahkki

1. Lohket ceahkis ovttas, jitnosit girjji: Albin Prek. Čállán: Ingeborg Kringeland Hald. Mangschou. 2010.
Girjjiis deaivvat 11 jahkásaš Albin, gii lea Bosnias eret, ja sáhtát lohkat manne sii báhtaredje ja mo son vásiha leat dorvoohccin Norgas.

2. Govahala/jurddaš ahte eadnat ja áhččát boktiba du fáhkka ihkku, ja dii fertebehtet báhtarit muhtin amas riikii. Čále **breava** iežat **skihpárii** ja mital gos don dál orut, manne dii fertiidet báhtarit ja mo don vásihit báhtareami.
3. Digaštallet: Mo dii jáhkkihbehtet lea bohtit amas riikii báhtareaddjin?

Dutki

1. Dutkka kárta s 167. Guđe máilmmesiiin bohtet báhtareaddjit?
2. Joavkobargu: Válljeheket guokte riikka daid gaskkas mat dán kapihttalas leat namuhuvvon. Isket neahttaleksikonaid, fáktagirjjiid, áviissaid, dokumentára filbmačaskkástagaid ja gávnahehket makkár politihkalaš stivrejupmi ja makkár eallindilit dáid riikkain leat. Muitalehket earáide ceahkis maid dii lehpet gávnnahan.
3. Leat go du gielddas/suohkanis dorvoohccit? Gos sii bohtet? Mii sin mielas lea váttis ja buorre du gielddas/suohkanis?

breava
reivve

skihpárii
ustibii

Govvalistu Mii dáppe 3

Sárgosat: Charlotte Helgeland

Kárttat: Gerd Eng Kielland/Kart og Grafikk. Kárta s 123: SSB, s 166

Alfavarme: s 48

Arcticphoto.co.uk: s 94

Arianne H Norbeck/Sydvaranger gruver: s 109vgs, 127v

Audestad, Paul: s 97o

Ávvir: Áviisanotisat s 67

Bådådjo/Bodø Kommune: s 133

ČálliidLágádus faksimile: s 13

Deanu joatkkaskuvla s 109bo

Einarsen, Heidi g: s 84b

Engholm, Liv/Turgleder.com: s 128b

European Commission DG ECHO: s 104

Finnmárkku Fylkkagirjerájus: s 8o

Getty Images/Mark Ralston: s 89v

Gjengedal, Anders - Visit Norway: s 122

Hals, Bjørn Tore/Rock City, Namsos: s 8bo, 15

Hansen, Britt: s 6, 49

Henriksen, Hallgeir: s 143

Håpnes, Arnold: s 120-121

Haarstad, Bente: s 16b

Interneahтта govva/govat mix: s 26,27, 47, 59, 61, 63, 75, 76-77, 101 (Avatar), 107, 151, 169

Kinsten, Silje Bergum: s 105gs

Lofotfisket Mars 2011 (Facebookprofila) Govvejeaddji ii dovddus: s 106b

Løken, Ole Hansen/Domkirkeodden/Digitalt museum: s 114b

Maidnosat: s 21vo (govvejeaddji ii leat dovddus), s 32 (omega), s 29: Tine, Andreas Kalvig /Abanti, s 41 Beiersdorf.

Mortensen, Robert/FD: s 83

Nilsen, Katrine Trane: s 8gs, s 12

Noras govvuorká: s 128v

Norddal Kommune: s 114v

Nordsletta, Svein: s 115, s 126, s 130

NRK: s 89b Åse Pulk, s 95 Oddbjørg Hætta Sara, s 143 Roar Jensen

Oldeide, Erlend Blaalid: s 113

Olsen, Torggrim Rath: s 21vg

Panoramico.com: s 124b, s 125 (govvejeaddjit eai dovddus)

Petterson, Charles: s 145

Samediggi: s 18

Samfoto: s 91 Leif Gabrielsen, s 110gs Ole Åsheim

Sarre, Hilly: s 16v

Sewell, Ian: s 105b

Shutterstock: 6: SS/Britt Hansen, 17, 20,21bo, 42, 43, 53, 54, 62, 64v, 66,67v, 70,71,73,78, 79, 86,87,88,93, 102b, 106gs, ogs, vg, 108, 109bg, bgs, bo, vg, 110bv, 111bvg, 112, 129, 134, 136b Anton Chalakov, v, 137, 138, 139, 140, 141o, 144bg, vg, vo, 147, 152, 153, 154, 155bg Bartlomiej Maierowski, bo, gs, v, 156b John Bill, gs: Gilles Paire, 157b Vipavlenkoff, v chinahb-zyg, 158, 162-163 fpolat69, 164 fotostory, 165g Vlad Galenko, o Paskee, s 152.

Scanpix: s 19 Knut Falch, s 21gb Berit Roald, 64b, 67b, 81, 90, 96 Harald Henden, 97 g Harald Henden, 135, 141g, 142, 146, 156v, 166 Per Tormod Nilsen

Solbakk, Mihkku: s 56-57

Solvang, Olav: s 84v

Statoil: s 102v Harald Pettersen, 106vo, 109vo ja 119 Øyvind Hagen

Sveen, Arvid: s 8bg, s 14

Saastamoinen, Minna: s 8v, 9, 11, 82, 111vo,

Tana Fysikalske: s 33

Trym Ivar Bergsmo: s 127b

Urheim, Erling: s 10

Walk, Ansgar: s 105v

Aadland, Camilla: s 106gs

Čálliidlágádus ii leat lihkostuvvan buot govvaamasteddjiin oažžut oktavuoda. Jos dán girjjis fuomášat gova maid don oamastat, de áinnas váldde minguin oktavuoda. Mii máksit dábálaš govvahonorára govaid ovddas.

Mii dáppe lea servodatmáhttu ja geografija oahppogirji 5.–7. ceahki ohppiide.

Servodatmáhttu ja **geografija** lea oahppu dan servodaga birra ja eatnandiehtu máilmmi ja daid guovlluid birra gos mii eallit ja doaibmat. Oahppogirji lea juhkkon guovtti oassái. Vuosttaš oassi lea servodatmáhttu, ja nubbi oassi lea geografija. Govat ja illustrašuvnnat dorjot oahppogirjeteavsta. Amas sánit leat merkejuvvon sierra ivnniin ja čilgejuvvon ravddas. Juohke oassái lea loahpas čoahkkáigeassu dahje fáktástobe. Bargobihtát leat sihke oza- ja gávna-vástádusa hámi mielde, ja dahkama ja dutkama várás.

Mii dáppe 3 lea goalmát girji servodatmáhttu ja geografija oahppogirjeráiddus. Oahppogirji lea čál- lon jagi 2013 servodatfágaplána rievdadusaid mielde, ja gokčá dan máhttoulbmiliid.

Eará girjjit dán ráiddus leat:

Mii dáppe 1 ja **Mii dáppe 3**. Oahpaheaddjiráva, bláđengirji ja lassi bargobihtát: calliidlagadus.org/sf

ISBN 978-82-8263-134-1

9 788282 631341

ČállidLágádus

